

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ВІЙНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу трьох енциклопедичних видань – «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії українознавства» та «Енциклопедії історії України» – на предмет соціального компоненту в матеріалах, присвячених Другій світовій війні. Підраховано загальну кількість гасел з цієї проблематики в кожному проекті, встановлено їхнє співвідношення з іншими тематичними блоками. На основі компаративістських прийомів з'ясовуються відмінності в концептуальних підходах до реалізації творчих задумів, рівень впливу ідеологічних чинників, характер залучених джерел та літератури, масштаби охоплення різноманітних аспектів, пов'язаних з соціогуманітарними виявами воєнної доби. Простежуються особливості репрезентації таких явищ, як мобілізаційні засоби воюючих сторін, сфокусованих на громадянах України, специфіка окупаційних режимів, терор, геноцид, Голокост, вимушені та примусові міграції, людські і матеріальні втрати. Просопографічні характеристики підводять до розуміння того, які персоналії в кожному проекті позиціонувалися як найбільш впливові в тогочасному суспільному житті.

Ключові слова: «Енциклопедія українознавства», «Українська радянська енциклопедія», «Енциклопедія історії України», Друга світова війна, соціум, соціальні відносини, терор, геноцид, людські і матеріальні втрати України.

Соціальний сегмент Другої світової війни в традиції історієписання перебуває в затінку політичного, дипломатичного та суто воєнного вимірів війни. Між тим, саме соціальні зміни та наслідки зіткнень такого рівня і масштабу є найважчими, адже йдеться про жахливі людські і матеріальні втрати, розрив традиційних соціальних зв'язків, демографічну тектоніку, зміну життєвих стратегій та моделей поведінки, згубний вплив на мораль учасників війни, міграційні процеси та багато інших аспектів, що пов'язані опосередковано та безпосередньо з усіма іншими складовими світового збройного протистояння. Зрозуміло, що в «чистому вигляді» складно виокремити суто соціальні явища і вже зовсім непродуктивно розглядати їх ізольовано від явищ іншого порядку як самодостатні. Однак гуманізація наукового знання стимулює вивчення усіх проявів воєнного буття через призму суспільних процесів, що охоплюють різні сфери життєдіяльності людини в таких екзистенційних умовах.

Матеріал цієї статті побудований на співставленні текстів, що містяться у трьох енциклопедичних виданнях: «Енциклопедія українознавства», «Українська радянська енциклопедія» та «Енциклопедія історії України». Різні за концептуальним задумом, змістом, емпіричним наповненням, інтерпретаційними підходами, стилістикою, вони створюють підґрунтя для компаративістики, що має, окрім суто наукової, ще й практичну мету: врахування досвіду попередників для реалізації проекту «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія», ініційованого відділом України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. Йдеться не тільки про композиційні рішення, структуру, співвідношення матеріалів, а й про їхнє емпіричне наповнення, трактування складних явищ і подій, визначення меж енциклопедичної біографістики, а також ілюстративний компонент.

Трактуючи соціальний вимір війни у широкому контексті, спробуємо у цій публікації окреслити основні тенденції енциклопедичної репрезентації функціонування українського соціуму у період 1939–1945 років.

Кожен з трьох згаданих енциклопедичних проєктів став продуктом авторів, які перебували в різних суспільно-політичних обставинах, ідеологічному просторі й ангажементі в проєкти: радянський, самостійницький/національно-визвольний, сучасний український. Ці умови визначили теоретико-концептуальні підходи ініціаторів, промоутерів і виконавців до їхньої реалізації.

Творці «Енциклопедії українознавства», врахувавши досвід попередників, намагалися піти власним шляхом. Вони критично оцінювали «УРЕ» як продукт радянської пропагандистської машини.

Характеризуючи «Українську Радянську енциклопедію», голова НІШ у Львові член-кореспондент АН України О. Романів у передмові до I тому перевиданої 1993 році в Україні «Енциклопедії українознавства» зазначив, що «враховуючи жорстку ідеологічну регламентацію, і, як наслідок, цей обов'язковий стереотип боротьби з українським націоналізмом, УРЕ позбавлена рис української національної енциклопедії. Вона інтерпретує Україну не як націю, а як генерал-губернське (соціалістичне) явище з чітко вираженою російською більшовицькою домінантною. В УРЕ постійно робляться спроби обходити «небезпечні» феномени українства, пов'язані з етносом, національною політичною думкою, державністю. Замовчується велика кількість видатних особистостей України, характеристики багатьох спотворені. Отже, «УРЕ», незважаючи на її великі розміри, є тенденційним сурогатом, або, як це слушно стверджують редактори «ЕУ», україномовною імперською енциклопедією, лише з певним поглибленим поглядом на українську територію як частину імперського «неподільного» простору»¹.

---

¹ Енциклопедія українознавства: репринтне відтворення видання 1955–1984 років / Харьковский политехнический ин-т, нац. техн. ун-т, НТШ. Т. 1. – Київ: Глобус, 1993. – С. XVI.

В. Косик та його однодумці створили перший національний енциклопедичний наратив, однак не залишили поза увагою радянську добу в історії України. У виданні присутні сюжети про більшовицьких лідерів, видатних діячів науки і культури, соціально-економічне життя, охорону здоров'я, освіту, культуру, релігію, фізкультуру і спорт в СРСР. І хоча автори інколи надміру захоплюються критикою описування явищ, загалом, у співставленні з досвідом зарубіжних країн, це дає доволі чітке уявлення про їх характер і наслідки.

Задіяні в підготовці «Енциклопедії історії України» науковці перебували в незрівнянно вигідніших умовах, ніж їхні попередники, адже вони мали доступ до значно ширшого кола джерел та літератури та не відчували на собі ідеологічного тиску і політичних зобов'язань. Водночас і критерії оцінки результату їх напрацювань є незмірно вищими.

Для зручності аналітичних операцій всі тексти, що тією чи іншою мірою стосуються соціальної проблематики, можна згрупувати у кілька блоків: власне соціальний, економічний, культурно-освітній, національний, релігійний, політичний, правовий, військовий, а також біографічний. Ті гасла, в яких поєднуються риси різних за природою явищ (наприклад, наука, звичаї, промисли, охорона здоров'я, фізкультура і спорт тощо) входять до складу ширших за тематикою, але споріднених за смисловими зв'язками блоків.

Слід визнати, що історики відчують певні труднощі, коли доводиться подавати сюжети з соціальної історії в енциклопедичному форматі. Можливо, це до певної міри пояснюється звичкою розглядати події в тягlostі й динаміці, у той час, коли розкриття явищ соціального порядку потребує дещо інших дослідницьких процедур.

У загальних енциклопедіях, що базуються на полідисциплінарних підходах і залученні фахівців різних галузей фундаментального знання, тексти мають виразно спеціалізований характер. Історичні ж енциклопедичні видання готують переважно професійні служителі Клію. Це не може не позначатися на формі та способі подачі інформації.

Існує ще одна особливість енциклопедичних матеріалів. Значна частина гасел за своїм змістом виходить далеко за межі одного періоду. Так, Другої світової війни у багатьох випадках стосується лише невелика їх частина. З іншого боку, це дає змогу зрозуміти природу того чи іншого явища, його еволюцію в залежності від дії політичних, військових, соціальних, економічних та інших чинників.

Для позначення та розуміння природи соціальних явищ воєнної доби важливим видається термін «аномія». О. Ясь у т. 1 «ЕІУ» визначає соціальну аномію як «неврегульованість, дезорганізацію традиційних цінностей, інституцій, зв'язків у період соціальних потрясінь». Е. Дюркгейм, який увів це поняття до наукового дискурсу, пов'язував аномію з посиленням відособленості індивідів у спільнотах зі слабким консенсусом, кризою системи

цінностей, втратою ефективних соціальних і моральних орієнтирів та цінностей, покликаних регулювати громадське й особисте життя.

В українському історієписанні ця дефініція часом застосовується для характеристики соціально-психологічних настроїв після поразки Української революції 1917–1921 р., Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій 1937–1939 рр., радянської перебудови 1987–1991 рр.²

На наше переконання цей термін, як і теорія соціолога Р. Мертон, цілком придатна для того, аби слугувати інструментом препарування морально-психологічних кластерів, якими позначений стан різних соціальних груп учасників Другої світової війни в умовах «організованого хаосу». Якщо користуватися типологією реакцій Р. Мертон як матрицею, то на неї цілком проектуся всі види реагування та моделей поведінки військовополонених, комбатантів, примусових робітників, заручників, бранців концтаборів, військовослужбовців, поліцаїв, партизанів і підпільників та інших.

Серед найпомітніших соціальних явищ, спричинених війною, перебувають масові вимушені та примусові міграції людей. У першому випадку йдеться про біженців, які внаслідок вкрай несприятливих умов змушені були виїздити з місць постійного осідку і перебиратися до інших регіонів країни чи за кордон, стаючи емігрантами. У другому – про так званих «переміщених осіб», примусово вивезених на роботи чи з інших причин на територію нацистської Німеччини та інших європейських окупованих держав.

Стаття «Біженці та переміщені особи» в «ЕІУ» (автор – М. І. Павленко) містить визначення двох цих понять, що окреслюють статус вказаних категорій громадян. Водночас обійдені увагою ті соціальні групи, що стали джерелом формування корпусу «переміщених осіб» (вказано лише причини й мотиви примусового вивезення, а саме: політичні, расові, релігійні чи з метою працевикористання). Це дещо схематизує уявлення про таке складне явище, адже статус «переміщених осіб» набували ті, хто не бажав повертатися до СРСР: колишні українські оstarбайтери, радянські військовополонені, колаборанти та інші. Драматизм ситуації полягав у тому, що долю людей часто вирішували без урахування її волі, на підставі домовленості між союзниками по Антигітлерівській коаліції. Примусове повернення до СРСР ламало долі тисяч людей, а для багатьох стало фатальним³.

---

² *Ясь О.* Аномія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 92. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Anomiia> (останній перегляд: 14.03.2018).

³ *Павленко М. І.* Біженці та переміщені [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 271. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni (останній перегляд: 06.03.2018).

Найчисельнішою тимчасовою соціальною когортою, що сформувалася під час війни, стали мешканці України, вивезені на роботи до Німеччини. Більша частина потрапила на чужину примусово, а деяка кількість (переважно з дистрикту «Галичина») – добровільно. В «Енциклопедії історії України» ця тема розкрита в ґрунтовній статті Т. Пастушенко і Т. Першиної «Остарбайтери». Дослідниці схарактеризували мотиваційні, організаційно-режимні, економічні, соціогуманітарні аспекти працевикористання, навели дані, що характеризують віковий і статевий склад остарбайтерів, пропорції залучення до різних галузей виробництва, кількісні показники. Наголошується, що ця категорія виявилася найменш захищеною перед сваволею керівників підприємств, на яких вони працювали, охороною, а також найгірше забезпеченою харчами та одягом, належним побутовими умовами порівняно з примусовими робітниками з інших країн Європи.

Здійснюючи проєкцію примусового використання на міжнародне право, автори акцентують увагу на тому, що це кваліфікується як злочин проти людяності, хоча у Радянському Союзі їх статус жертв нацизму залишалося поза межами юридичної легітимації.

Позитивною ознакою статті є те, що дослідниці пішли далі цих констатацій і простежили довгий шлях до визнання остарбайтерів жертвами нацистської політики та організацію компенсаційних виплат їм урядом Федеративної Республіки Німеччина на початку 2000-х років⁴.

Статтю про остарбайтерів для «Енциклопедії українознавства» написав О. Семененко, який стверджував, що під це визначення не підпадали представники прибалтійських народів, кавказці та мешканці Генерального губернаторства. За його даними, на роботи до Німеччини упродовж 1942–1945 років було вивезено 2,8 млн громадян СРСР, серед них близько 2 млн – з України. Автор пише про те, що окупанти забирали на роботи до Райху без урахування віку, родинного статусу і стану здоров'я, а мобілізаційні акції часто здійснювалися у формі облав. Остарбайтери мешкали переважно в спеціальних таборах під суворою охороною, а їхня зарплатня ледь сягала 30% найнижчої зарплати німецьких робітників, причому більша її частина вираховувалася як плата за помешкання і харчування.

Остарбайтери були виведені з-під юрисдикції німецьких судів та передані до компетенції поліції. Найсуворіші покарання – ув'язнення у концтаборі та смертна кара – встановлювалися за втечу, сексуальні зв'язки з німцями, саботаж тощо.

---

⁴ Пастушенко Т. В., Першина С. Т. Остарбайтери [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2010. – С. 673–674. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V (останній перегляд: 06.03.2018).

У літературі, присвяченій праці та побутуванню українських оstarбайтерів у Німеччині, практично нічого не сказано про інституції, що ними опікувалися. Стисла інформація з цього приводу міститься у гаслі «Організація хліборобів»⁵. У матеріалі вона називається «примусовою становою організацією хліборобів у націонал-соціалістській Німеччині, при якій існували відділи для чужинецьких робітників, між іншими у 1942–1945 рр. для українців з Генерального губернаторства, яких вивезли на роботи в сільському господарстві». Український центральний відділ у Берліні очолював А. Кішка. Відділ мав кілька десятків опікунів у різних регіонах Райху, які надавали українським робітникам правничу й культурну допомогу. У 1944 р. його очолив С. Никорович. Відділ видавав власний періодичний тижневик «Земля».

На відміну від авторів цього матеріалу О. Семененко вважає, що «для оборони інтересів оstarбайтерів не було ніякого органу, хоч такі органи існували для інших робітників-чужинців. Лише з серпня 1944 р. почала діяти Українська установа для обслуговування (Ukrainische Betreuungstelle) з німецьким керівником, але з українським персоналом, ... яка зберігала характер громадського організму і провадила роботу в погодженні з українськими організаціями». Сам О. Семененко й керував діяльністю цієї інституції.

У березні 1945 р. репрезентацію інтересів українських невільників перебрав на себе Український центральний комітет.

Автор повідомляє цікаву, маловідому деталь: у 1944 р. для українців знак «Ost» замінили на зображення тризуба⁶.

Друга світова війна супроводжувалася масштабними примусовими міграціями. Для кваліфікації різних категорій осіб, які вимушено опинилися за межами батьківщини, вживався термін «переміщені особи». Він охоплював майже 6 млн громадян різних європейських держав, вивезених на роботи на територію Австрії, Італії, Німеччини, військовополонених, в'язнів концентраційних таборів, біженців. У статті В. Маркуса «Переміщені особи»⁷ ця дефініція застосована до громадян окупованих Німеччиною країн, а після повернення більшої їхньої частини на батьківщину – тільки вихідців зі Східної Європи, які не виявили бажання повертатися. Німецькі втікачі й вигнанці зі східноєвропейських країн не називалися др (ДП).

---

⁵ Організація Хліборобів // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В.Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1867–1868.

⁶ Семененко О. Оstarбайтер // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1897.

⁷ Маркус В. Переміщені особи // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2010–2011.

У матеріалі наводяться дані про кількість неповнолітніх у 1946 р. на території Австрії та Німеччині – майже 1,2 млн, з яких 200 тис. становили українці.

Юридичним підґрунтям опіки над «переміщеними особами» стала міжнародна угода від 9 листопада 1943 р., яку підписали представники 44 держав у Вашингтоні.

Справами «переміщених осіб» у всіх аспектах займалися ЮНРРА, ІРО, Міжнародний комітет для біженців (він виник ще 1938 р. замість Бюро Нансена і діяв до липня 1947 р.), а після ліквідації ІРО – Міжурядовий комітет для європейської еміграції, Високий Комісаріат ООН для справ утікачів у Женеві, що перебрав від ІРО юридичний захист «залишених».

У тексті вказується, що основна маса ДП упродовж 1947–1952 років переселилася за океан, решта залишилися в Австрії, Німеччині та інших західноукраїнських країнах, «де вони отримали право азилу, зберігаючи статус втікачів. Оскільки більшість з них не прийняла громадянства, на них поширили режим женевської конвенції про втікачів» (від 28 липня 1951 р.), яку підписала більшість західноєвропейських держав.

«Переміщеним особам» українського походження надавали правову і матеріальну допомогу Злучений українсько-американський допомоговий комітет, Український католицький допомоговий комітет і Фонд допомоги українців Канади.

Значна частина «переміщених осіб» упродовж тривалого часу після закінчення війни перебувала на окупованих західними альянтами теренах Німеччини й Австрії у спеціальних місцях утримання. У статті «Табори Д. П.» (автори – В. Маруняк і Р. М.) у т. 8 «Енциклопедії українознавства» йдеться про 1,6 млн громадян різних країн (переважно зі Східної та Південно-Східної Європи), серед яких налічувалося близько 200 тис. українців, які мешкали у такому статусі у колишніх військових казармах, воєнних робітничих оселях, школах та інших приміщеннях. До липня 1945 р. табори «переміщених осіб» перебували в компетенції Найвищої головної квартири експедиційних військ (SHAEF). Опікувався ними відділ DP Branche G-5, потім – Екзекутиви для ДП, до складу якої входили представники американської, британської і французької армій та Міжнародного комітету для втікачів у Женеві. Адміністрація і матеріальна опіка таборами ДП перебувала у центрі уваги допомогових організацій при ООН: від 1945 до липня 1947 р. – ЮНРРА (United Nations Relief and Reparation Administration), після цього – ІРО (International Refugee Organization). Після завершення процесу переселення ДП та інтеграцію їх у німецьку й австрійську економіку правову опіку над «залишеними» перебрав на себе Комісар ООН у справах утікачів у Женеві. Динаміку зменшення кількості таборів ДП ілюстрували такі цифри: у 1946 р. вони скоротилися до 493, 1950 р. – до 223, а у 1956–1958 рр.

вони перестали існувати (меншу частину ДП перевели до новозбудованих осель та приватних помешкань).

Утікачі з України розміщувалися у 125 таборах у 1946 році, 110 – у 1949 р., причому майже 80 з них були повністю чи переважно заповнені українськими ДП. За даними авторів, найбільші з них (по 2–5 тис. осіб мешканців) дислокувалися у Мюнхені, Аугсбурзі, Міттенвальді, Регенсбурзі, Ашафенбурзі, Берхтесгадені, Байройті (американська зона окупації), Ганновері та Гайденау (британська зона), Штуттгарті (французька зона), Зальцбурзі (Австрія).

Характеризуючи побутування українських «переміщених осіб» у таборах ДП, автори пишуть про те, що у 1945 р. тут постало місцеве самоуправління, хоча це було швидше формою самоорганізації, оскільки всю повноту адміністрування мали органи ЮНРРА, а з 1948 р. – ІРО. З середини 1948 р. таборове самоуправління на правових підставах співпрацювало з управами таборів, підлягаючи в адміністративних справах ІРО, а в громадських – Центральному представництву української еміграції (ЦПУЕ).

В «українських» таборах з ініціативи ДП розвивалося громадсько-політичне, культурно-освітнє, господарське, релігійне, літературно-мистецьке життя. У 1948 р. тут діяло 102 народні школи, 35 гімназій, 12 середніх шкіл, 43 фахові школи, друкувалося 232 періодичні видання, випущено 818 книг і брошур⁸.

У гаслі «Переміщені особи»⁹ Я. Примаченко («Енциклопедія історії України») розглянула три аспекти проблеми: а) організаційно-правовий; б) репатріацію до СРСР; в) еміграцію в країни Заходу. З цього, як і з попередніх текстів постає, що міжнародна спільнота в особі наддержавних інституцій (у першу чергу – ООН) йшли навздогін за подіями, адже ніхто не міг передбачити гуманітарних наслідків Другої світової війни і створити засоби для їхньої амортизації. Тому й основні юридичні дефініції, міжнародні організації та механізми розв'язання проблем «переміщених осіб» припадали, за незначними винятками, на повоєнний період.

Авторка наголошує, що Ялтинські угоди змусили західних союзників співдіяти з СРСР у справі репатріації, хоча вона мала примусовий характер. А від позиції Заходу залежала доля майже 3 млн радянських громадян, які

---

⁸ Маруняк В., М. Р. Табори Д. П. // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 3120.

⁹ Примаченко Я. Л. Переміщені особи [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2011. – С. 128–130. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby (останній перегляд: 06.03.2018).

перебували в зонах окупації альянтів з усіх 5 млн Також підкреслюється, що «головним пунктом розбіжностей між союзниками щодо репатріації стало визнання радянського громадянства західних українців, оскільки до початку Другої світової війни вони були громадянами інших держав». У той час, коли радянська сторона наполягала на тому, що точкою відліку для цього параметра вважався 1941 рік, американська й британська позиція полягала в тому, щоб не допускати репатріації колишніх мешканців Буковини й Галичини до СРСР.

У тексті йдеться про 2,4 млн осіб, яких союзники передали радянським репатріаційним органам до березня 1946 р., що разом з «внутрішньо переміщеними» (з радянської зони окупації) становило 4,4 млн осіб. Найчисельнішою національною групою серед них були українці – 1,7 млн осіб (37,2% загальної кількості репатріантів). До серпня 1946 р. 3,3 млн поверненців відбули до місця попереднього замешкання (з них 1,1 млн – в Україну).

У статті зазначається, що радянська влада не застосовувала до репатріантів заходів репресивного спрямування, хоча й не демонструвала до них довіри: репатріанти в умовах «холодної війни» та боротьби з «космополітизмом» та «іноземщиною» «зазнавали відкритої, або ж завуальованої дискримінації, зокрема при висуванні на керівні посади, вступі до вищих навчальних закладів».

До 1952 р. в СРСР повернулося 4,5 млн громадян. Решта залишилися в місцях утримання чи поблизу них або виїхала до різних європейських країн та в Америку.

У рубриці «Еміграція в країни Заходу» Я. Примаченко окреслює основні вектори міграційних потоків у повоєнні роки. З 250 тис. українців, які змогли уникнути репатріації до СРСР (серед них налічувалося від 130 до 150 тис. «переміщених осіб»), станом на кінець 1947 р. не всі могли розраховувати на працевлаштування у Європі. Наявність діаспорних громадських інституцій в Канаді та США дала змогу спрямувати значну частину цих людей за океан. Впорядкуванню цього руху сприяв законопроект Ф. Фелловза, згідно з яким США могли упродовж 2 років прийняти 510 тис. осіб за національними квотами. У 1950 р. ця кількість зросла до 340 тис. осіб на рік. Натомість канадський уряд ще в 1947 р. зняв обмеження на в'їзд іммігрантів, прийнявши до 1952 р. 160 тис. переселенців, 26 тис. яких були етнічними українцями.

Дослідниця звертає увагу на те, що з ідеологічних, медичних та інших причин до Північної Америки потрапило тільки 47 тис. зі 120 тис., які залишили територію Австрії та Німеччини. А загальна кількість тих, хто емігрував до США в цей період, становила близько 100 тис. осіб, Канади – 37 тис. українців. Іншими векторами міграційних потоків стали Велика Британія (20 тис. українців), Австралія і Нова Зеландія (20 тис.)

Насамкінець констатується, що порівняно високий інтелектуально-професійний рівень представників третьої хвилі української еміграції, наявність серед них значної частки національно свідомих елементів за розгалуженої мережі українських громадських об'єднань спричинив остаточне переміщення центрів українського еміграційного життя до США та Канади¹⁰.

Міграції інколи набувають форми оптації. У відповідному гаслі «Енциклопедії українознавства» вона визначається як «право вибору громадянства, забезпечена міжнародним правом або внутрішнім законодавством, зокрема при переході території з однієї під другу залежність. Оптація пов'язана звичайно з переселенням оптанта в країну прибраного громадянства». Автори матеріалу висловлюють переконання в тому, що «переселення й обмін населення між Німеччиною й СРСР у 1939–1940 рр. та Польщею й СРСР у 1945–1946 рр. не відповідали принципів добровільної оптації».

Як приклад оптації наводиться угода між Радянським Союзом і Чехословаччиною від 10 липня 1946 р. про переселення чехів та словаків з Волині й Закарпаття до Чехословаччини і росіян, білорусів та українців з Чехословаччини до СРСР. Майже 10 тис. етнічних українців у 1946–1947 рр. оптували радянське громадянство і прибули в УРСР. Спізнавши радянських реалій, вони наприкінці 50-х років домоглися повернення у попередні місця проживання. Та лише у 1968 р. репатріанти змогли відновити чехословацьке громадянство¹¹.

Міграції в СРСР, окрім іншого, набували форми централізованих організованих наборів робочої сили в усіх областях УРСР та суміжних з нею областях РФСР для відбудови індустріальних об'єктів Донбасу і Придніпров'я. У відповідному гаслі «Енциклопедії Українознавства» до цих форм примусового працевикористання його автор Б. Левицький відніс: «плановий набір підприємствами, добровільне переселення робітників до праці на інші підприємства, або ж до іншої галузі, державний розподіл випускників профтехнічних училищ, організована праця випускників технічних інститутів і вищих шкіл, громадські призови, комісії для справ неповнолітніх і органи соціального забезпечення для трудовлаштування інвалідів». Організовані набори, за словами автора, відігравали важливу роль у перерозподілі трудових ресурсів усередині кожної республіки, а також між окремими економічними

---

¹⁰ *Примаченко Я. Л.* Переміщені особи [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2011. – С. 128–130. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby (останній перегляд: 06.03.2018).

¹¹ *Б. А., М. В.* Оптація // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1860.

районами СРСР. Для координації цієї роботи при союзному уряді функціонувало Головне управління організованих наборів робітників та переселення, при облвиконкомах – його відділи, а у великих містах і районах – уповноважені. Цей розгалужений апарат тісно співпрацював з апаратом трудових резервів при Держплані СРСР та союзних республік.

Залучені шляхом оргнабору працівники укладали трудову угоду, отримували одноразову грошову допомогу, оплату переїзду до нового місця роботи, мали забезпечуватися житлом та умовами для освоєння певних професій.

У тексті наголошено, що в радянській Україні організований набір робітників відігравав головну роль у переселенні трудових ресурсів у межах республіки.

Щороку в Донецько-Придніпровський промисловий район прибувало 45–50 тис. постійних працівників, у колгоспи й радгоспи південних районів – 5–10 тис. осіб (переважно з західноукраїнських областей).

За даними автора, упродовж 1946–1962 років оргнабори в Україні охопили 2,2 млн осіб, з яких 810 тис. вибули за межі республіки. 277 тис. працівників у такий спосіб залучили в аграрну сферу (88 тис. з них вивезли за межі республіки)¹².

Під час німецької окупації України надзвичайно гостро стояла проблема джерел поповнення родинного й індивідуального бюджету. Нацисти проводили політику примусового працевикористання, залучаючи через біржі праці та шляхом примусових мобілізацій робочу силу на роботи до Німеччини та на окупованій території, однак оплата праці була невисокою, а купівельна спроможність працюючих – ще нижчою.

У зв'язку з цим громадськість Галичини вживала заходів, аби пом'якшити дію негативних чинників. У статті К. Паньківського в «Енциклопедії українознавства» вказується, що з цією метою при УЦК було створено об'єднання праці, яке виконувало функції статutowих товариств, яких за законами Генерального губернаторства не могло мати місцеве населення – українці й поляки. Деякі об'єднання праці заміняли довоєнні товариства, інші виникли за німецької окупації. Вони були пов'язані з відповідними відділами УЦК – господарським, культурної праці, суспільної оцінки. Їхню роботу координували «мужі довір'я», призначені керівництвом УЦК, а допомагали в цьому співробітники. Основні напрями діяльності мали затверджуватися урядом Генерального губернаторства. Деякі об'єднання праці стали великими організаціями крайового масштабу, інші – локальними і найчастіше мали професійний характер.

---

¹² *Левицький Б.* Організований набір робітників в СРСР і УРСР // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича.* – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1868.

Найбільш розгалуженим було Українське учительське об'єднання праці (на чолі з С. Левицьким), що постало у середині 1941 р. і налічувало 10 тис. членів. Другим за чисельністю було об'єднання праці медико-санітарної служби (голова – Р. Осінчук), яке мало секції лікарів, медсестер, ветеринарів, а також об'єднання абстинентів (очільник – М. Никифорчин). Активно діяли спілки образотворчих митців (І. Іванець), письменників (Г. Лужницький), журналістів (О. Бондарович), музик (С. Людкевич) та діячів сцени (В. Блавацький). Об'єднання праці ремісників, що виникло на базі товариства «Зоря» (голова – Н. Кушик) у 1943 р., лише у Львові мало 1232 члени (367 були індивідуальними майстрами). Менш чисельними були об'єднання праці науковців, правників, інженерів і техніків, купців, промисловців, робітників, службовців, священиків, домовласників та представників інших родів занять¹³.

Видання містить ширшу інформацію про об'єднання праці українських студентів на чолі з Б. Лончиною (ОПУС), в якому згуртувалося 1400 студентів львівських вищих навчальних закладів (т. зв. «фахових курсів») і яке діяло від червня 1942 р. до літа 1944 р. У складі ОУПС перебувала «Медична громада» (47 чл.), громади українських студентів політехніки: «Основа» (40 чл.), агрономії (212 чл.), ветеринарії «Ватра» (119 чл.), фармації (104 чл.), лісової інженерії (80 чл.)

Крім того, при ОПУС працювали Український студентський спортивний клуб (450 чл.), студентський хор «Бандурист». ОПУС видавав щомісячник «Студентський прапор»¹⁴.

Ця форма суспільної самоорганізації мала на меті гуртування української спільноти перед викликами війни та конкуренції з польськими громадськими силами, а також репрезентації її інтересів перед німецькою окупаційною адміністрацією.

До 1939 р. на західноукраїнських землях розвивалися різні форми соціально-економічної самодіяльності, що посилювали позиції українців у конкуренції з польськими та єврейськими економічними чинниками. Однією з перших серед них стала «Народна Торгівля» – споживчий кооператив, заснований у Львові ще 1883 р. з ініціативи В. Нагірного й А. Ничая, які прагнули перетворити цю установу на центральний склад сільських та маломістечкових громадських і приватних крамниць, навчити їх персонал,

---

¹³ *Паньківський К.* Об'єднання Праці при Українському Центральному Комітеті // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1799.

¹⁴ Об'єднання Праці Українських Студентів // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1800.

постачати гуртом закуплені з перших рук товари і при звичаювати українське населення до власної торгівельної діяльності. У міжвоєнні роки «Народна Торговля» спеціалізувалася на постачанні т. зв. «колоніальних товарів», підтримувала торгівельні зв'язки з великими кооперативними гуртовнями світу й безпосередніми продуцентами, впроваджувала у продаж товари української кооперації та приватного виробництва.

За даними І. Витановича, який підготував відповідний матеріал для «Енциклопедії Українознавства», станом на 1937 р. «Народна Торговля» мала: 31 склад-крамницю, 6443 членів (серед них – 5837 фізичних, 86 міських споживчих кооперативів, 33 повітових кооперативних союзи з Центросоюзом), 224 тис. злотих «уділів» (внесків) (44 307 припадало на фізичних членів, 18 103 – на повітові союзи кооперативові та Центросоюз і лише 9696 – на міські споживчі кооперативи). Торгівельний обіг цієї організації становив у 1938 р. 6,6 млн злотих (63,4% припадало на власні крамниці, решта – на гуртові). Було закуплено товарів на суму 5,3 млн зл. (зокрема, на українських постачальників припадало 16,5% цієї суми). Упродовж 1883–1936 рр. «Народна Торговля» підготувала 2200 українських фахівців торгівельної справи.

У 1939 р. радянська влада націоналізувала майно «Народної Торговлі», інтегрувавши її в систему державної торгівлі.

У період німецької окупації «Народна Торговля» в обмежених обсягах відновила діяльність в системі західноукраїнської кооперації, займаючись розподілом раціонованих споживчих товарів серед міського населення. Загалом обсяг цих операцій становив 134 млн зл., з яких 64 млн припадало на власні склади-крамниці, 70 млн – на об'єднані міські споживчі кооперативи.

Після реставрації радянського режиму «Народна Торговля» була ліквідована¹⁵.

Міським органом влади вважалася міська рада депутатів трудящих, що обиралася під час загальних виборів на 2 роки. Право висувати кандидатів у депутати мали «т. зв. громадські організації (точніше – компартія), причому кількість кандидатів не перевищувала кількості мандатів». У такий лаконічний спосіб наголошується на принциповій відмінності між демократичними органами міського самоврядування й радянськими адмінорганами, що були органічною частиною владного апарату, цілковито підпорядкованого одній політичній партії¹⁶.

---

¹⁵ Витанович І. Народна Торговля // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1688.

¹⁶ Білінський А. Міське самоврядування // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1610–1613.

Аби здійснювати комплексне планування і прогнозування макроекономічної та соціальної політики, уряди вдаються до періодичних переписів населення. Отримані у такий спосіб знання про чисельність, віковий, статевий, національний, конфесійний, професійний, освітній склад громадян придатні для використання як засіб соціальної інженерії. В «Енциклопедії українознавства» переписи населення визначаються як «безпосереднє масове статистичне обстеження всієї людності даної теорії для визначення її числа, складу... і розміщення на певну дату. Передостанній перед Другою світовою війною перепис в УРСР був проведений Центральним управлінням народно-господарського обліку на початку 1937 р. В. Кубійович вказує на те, що, згідно з урядовою версією, він був проведений з грубим порушенням принципів статистичної науки та інструкцій центру, внаслідок чого розпорядженням РНК СРСР від 25 вересня 1939 р. його результати анулювали до публікації підсумків. Насправді автор вважає, що цей крок був спричинений тим, що перепис виявив катастрофічні людські втрати (в Україні, зокрема) від голоду 1933 р. та масових репресій.

У січні 1939 р. було проведено ще один перепис. Його результати В. Кубійович вважає зумисно сфальшованими. Населення СРСР штучно «збільшено» на 6 млн, УРСР – на 2 млн, аби завуалювати величезні втрати з наведених вище причин. У зв'язку з цим, посиляючись на початок війни з Німеччиною, радянське керівництво оприлюднило лише загальні дані, адже детальна статистика робила б очевидними фальсифікації¹⁷.

У міжвоєнний період проводилися переписи населення у Польщі (останній у 1931 р.), Чехословаччині (1930 р.), Румунії (1930 р.) і скрізь, на переконання дослідника, кількість етнічних українців применшувалася¹⁸.

У статті «Всесоюзні переписи населення» (В. Стешенко), вміщеній у т. 8 «Енциклопедії історії України», наводиться детальна інформація про обставини перепису 1939 р. Зокрема, у програмі перепису, що здійснювався шляхом заповнення переписних листів поособово в помешканнях та в їх межах посімейно завдяки опитуванню, містилися питання про характер родинного зв'язку з очільником сім'ї, спосіб проживання (постійно чи тимчасово), місце постійного проживання і тривалість відсутності в місці перепису (для тимчасово відсутніх), стать, вік, шлюбний стан, національність, рідну мову, грамотність, громадянство, назву навчального закладу та рівень навчання (для учнів), закінчення середньої чи вищої школи, рід занять та інші джерела засобів до існування, місце роботи, суспільний прошарок/групу.

¹⁷ Кубійович В. Переписи населення // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6: Перевидання в Україні. – С. 2012.

¹⁸ Там само – С. 2012–2013.

Механізм перепису передбачав суцільний контрольний обхід після перепису, однак всі ці заходи не вивели на бажаний для керівництва держави результат, оскільки він практично повторив статистику попереднього перепису. У матеріалі зазначається, що обрахунки й інтерпретація даних, отриманих внаслідок перепису, здійснювалися в режимі таємності та без будь-якого контролю з боку громадськості. Це дало змогу штучно завищити його результати щонайменше на 2,9 млн осіб загалом по СРСР. А вперше результати перепису 1939 р. були опубліковані тільки у 1992 р.¹⁹

Серед багатьох форм суспільної самодіяльності західноукраїнської громадськості особливе місце посідає крайове товариство «Сільський господар» з осідком у Львові, засноване ще 1899 р. з метою розвитку аграрного виробництва й соціальної підтримки селян. Станом на 1939 р. у краї налічувалося 60 філій товариства, 2040 гуртків, 160 тис. членів та 167 осіб фахового персоналу.

Зусиллями активу організовувалися курси і вишколи, на яких господарі могли підвищити агрокультуру, дістати корисні практичні поради. Фінансувалася інституція завдяки надходженням від української кооперації. У вміщеній у т. 8 «Енциклопедії українознавства» статті (П. Зелений і Р. М.) зазначається, що після початку Другої світової війни на зайнятій радянськими військами території товариство було ліквідоване, а на території Генерального губернаторства діяло лише на Засянні (керівний центр на чолі з Л. Бачинським і М. Каплистим перенесено до Ярослава). «Централя» видала 17 чисел місячника «Сільський господар» та з десяток брошур і календар. У Кракові упродовж 1940–1941 років також функціонувало обласне товариство «Сільського господаря», яке мало близько 130 гуртків на Лемківщині й Посянні й підтримувало зв'язки з УЦК.

З окупацією німцями Галичини, товариство відновило свою діяльність на чолі з Є. Храпливим та Я. Зайшлим й тісно співпрацювало зі Львівською Хліборобською палатою (її також очолював Є. Храпливий), отримавши статус «фахового союзу хліборобів (під німецьким контролем)». Попередню триступеневу структуру товариства трансформували у чотириступеневу: централя, округові товариства, повітові філії, гуртки. Виходили друком «Сільський господар» (редактор – І. Драбати́й) та «Український пасічник» (І. Яцура), календарі, брошури з аграрної тематики (останні – коштом німецького Хліборобного товариства).

За словами авторів, «Сільський господар» «спричинився не лише до економічного піднесення селянських мас, а й до підвищення їх національної

---

¹⁹ Стешенко В. С. Переписи населення [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2011. – С. 132. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Perepysy_naselennia (останній перегляд: 06.03.2018).

свідомості». Цьому сприяли найактивніші діячі: О. Лучмінська, П. Зелений, М. Хроновят, М. Творидло, В. Вакуловський та інші²⁰.

Одним з виявів соціальної самоорганізації української спільноти в роки війни стали благодійні акції.

Традиції доброчинності в українській еміграції виявлялись у створенні різних організацій, які займалися такою діяльністю і в період Другої світової війни. Ще наприкінці 1938 р. у Берліні виникла Українська установа довір'я у німецькому Райху. У відповідному гаслі, підготовленому для «Енциклопедії українознавства», вказується, що німецький уряд ставив перед нею завдання «відстоювати інтереси бездержавних українців, ... уможливлювати їм зв'язок з державними інституціями, зокрема забезпечити їх паспортами та документами дозволу на перебування і працю, допомагати порадою кожному українцеві в його особистих справах». Завдяки зусиллям цієї інституції було звільнено майже 50 тис. українських військовополонених. Головні відділи УУД діяли у Відні, Лодзі, Празі та проіснували до квітня 1945 р. Очолював УУД М. Сушко²¹.

У вересні 1941 р. у Львові за згодою німецької адміністрації було сформовано Український крайовий комітет. За словами М. Добрянського, він став єдиною українською легальною суспільно-громадською установою в Галичині, що представляла інтереси українців перед німецькими властями. Він мав такий самий статут, як Український центральний комітет (УЦК) у Кракові (провідник В. Кубійович відмовився поширити діяльність УЦК на Галичину з уваги на її особливу політичну ситуацію). Головою УКК за згодою німців став секретар УНРади К. Паньківський, його заступником та діловим керівником – М. Добрянський-Демкович.

Упродовж вересня–грудня 1941 р. склалася організаційна структура УКК, що охоплювала організаційний (М. Росляк, Ценко), фінансовий (Ю. Савчак, В. Пушкар), правовий (В. Лисий, М. Волошин), суспільної опіки (о. В. Лициняк, П. Саноцький), господарський (М. Бачинський, потім – М. Мазурик і П. Конюх), шкільний (З. Зелений), культурної праці (В. Зубрицький), молодіжний (С. Левицький), жіночий (М. Біляк, М. Заячківська), опіки над полоненими (Т. Воробець, І. Черкаський), праці (І. Ткач), контрольний (Д. Квасниця) відділи.

Українські окружні комітети (УОК) та делегатури, мужі довір'я по селах діяли відповідно до встановленого німцями адміністративно-територіального устрою.

---

²⁰ Зелений П., М. Р. Сільський Господар // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 2830–2832.

²¹ Українська Установа Довір'я в Німецькому Райху // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3401.

У тексті викладено основні завдання, що ставилися перед УКК: допомагати всім потерпілим від війни, захищати українського населення від зловживань окупаційних органів, пом'якшення економічних труднощів, створення умов для розвитку національних форм життєдіяльності, досягнення максимально можливого впливу на ті німецькі інституції, від яких залежало існування українського соціуму.

УКК тісно співпрацював з УЦК, а в березні 1942 р. влився до складу останнього, згідно з рішенням керівництва Генерального губернаторства.

Серед здобутків УКК наводяться такі акції: звільнення з німецького полону радянських військових бранців родом з Галичини, повернення частини полонених у Наддніпрянську Україну, допомога населенню Прикарпаття, яке потерпало від голоду завдяки організації громадських, шкільних їдалень, створення гімназій та професійних шкіл²².

Найпомітнішою громадською інституцією в суспільному житті на окупованих українських землях став Український центральний комітет на чолі з проф. В. Кубійовичем. Попри те, що його компетенція охоплювала лише Генеральське губернаторство, він став найбільшою недержавною організацією, що діяла у всіх територіально-адміністративних утвореннях під німецькою, румунською, угорською окупацією. Розлогу статтю про УЦК для «Енциклопедії України» підготував сам В. Кубійович. Оскільки у цьому матеріалі для її детального аналізу бракує місця, зупинимося на основних напрямках діяльності цього об'єднання.

Принципова заборона німецьких властей на політичний вектор діяльності залишала для українського активу лише соціально-економічну та культурно-освітню сферу, а також доброчинність та меценатство. Уявлення про напрями роботи УЦК дає перелік відділів, що виникли з оформленням УЦК: організаційний (його почергово очолювали О. Бойдуник, М. Ценко, А. Фіголь), фінансовий (О. Зибенко, Р. Мицик, О. Тарнавський), суспільної опіки (отець О. Малиновський, отець М. Сопуляк), культурної праці (М. Дужий, М. Кушнір), шкільництва (Н. Гірняк, І. Тесля, П. Ісаїв), господарський (М. Хронов'ят, А. Мілянич, О. Котик-Степанович та ін.), молоді (Я. Рак, Ю. Татомир, С. Левицький, З. Зелений).

З літа 1940 р. актив УЦК зосередився на національному відродженні периферії Західної Галичини, що постраждала від політики польських властей. Силами місцевої громадськості майже в кожному українському селі з'явилися українські школи і кооперативи, 70% сіл мали мужів довір'я, 80% – осередки українського освітнього товариства, 50% – курені молоді й

---

²² *Добрянський М.* Український Крайовий Комітет // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3427–3428.

дитячі садочки. Найінтенсивніше ця робота проводилася в Холмі, Ярославі, Перемишлі, Сяніку, Криниці й Кракові та їх околицях.

Початок Другої світової війни викликав масштабні міграції мешканців Східної Галичини на територію створеного гітлерівцями Генерального губернаторства. Напад Німеччини на СРСР зумовив бажання багатьох біженців повернутися до рідних місць. Аби замортизувати можливі соціальні наслідки цих процесів, УЦК сформував у Львові бюро праці для українців на чолі з А. Міляничем.

З ліквідацією УКК до Львова перебралися відділи праці й молоді.

В. Кубійович звертає увагу на ту обставину, що спроби української сторони налагодити життя у краї часто наштовхувалися на протидію деяких німецьких чинників через дії радянських партизанів (наприклад, рейд з'єднання під командування С. Ковпака), Української повстанської армії, польсько-український конфлікт. «За цих несприятливих умов, – наголошується в тексті, – діяльність УЦК обмежувалася головним клопотанням перед владою і поданням матеріальної допомоги населенню. Виникли нові проблеми: опіка над утікачами з Наддніпрянщини, справа набору юнаків до німецької протиповітряної служби, опіка над робітниками в Райху, зв'язок з Дивізією «Галичина». Разом з тим збільшилися обов'язки представництва УЦК в Берліні²³.

Керівництво УЦК одразу визначилося з тим, що головним вектором його зусиль має стати суспільна опіка в широкому сенсі, об'єктом якої були діти, хворі, інваліди, охорона здоров'я, сприяння студентам, допомога військовополоненим, розв'язання харчової проблеми.

Через українські допомогові та окружні комітети харчову допомогу отримували народні кухні, бурси, відпочинкові оселі для дітей і молоді, а також співробітники адміністрації та вчителі. Коли восени 1941 р. на Прикарпатті трапилася повінь, що спричинила навесні наступного року голод, у Львові створили комітет для боротьби з голодом і його організаційними зусиллями переселили на весняно-літній період 30 тис. дітей з гірських районів до селянських родин Поділля й Покуття. До кінця 1943 р. в Генеральному губернаторстві діяло 1366 українських кухонь, харчування в яких одержували майже 100 тис. осіб. Це врятувало багатьох людей від голодної смерті та хвороб, пов'язаних з систематичним недоїданням.

З самого початку Другої світової війни керівництво УЦК взялося за вирішення проблеми військовополонених. Спершу йшлося про звільнення українських військовослужбовців польської армії, які потрапили до німецького

---

²³ *Кубійович В.* Український Центральний Комітет // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича.* – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3443.

полону. 85 тис. з них невдовзі вдалося звільнити: частина з них повернулася на місця колишнього проживання, а дехто залишився працювати в Німеччині. Набагато складнішою виявилася ситуація з полоненими червоноармійцями. З полону звільнилася більшість галичан і якась частина мешканців інших регіонів України. Однак більшість військових бранців загинула, хоча референт у справах полонених в УКК і УЦК Р. Данилевич побував майже у всіх таборах на території України, де вони утримувалися. У 1939–1940 роках УЦК спрямовував свої зусилля на облаштування біженців, які в руслі німецько-радянської угоди (зокрема 10 тис. українців) перетнули лінію розмежування між двома державами на захід.

Спільно з українськими організаціями у Німеччині УЦК налагодив опіку над українськими остарбайтерами, політичними в'язнями. Завдяки зусиллям цієї інституції інваліди українських визвольних змагань 1917–1921 рр. та німецько-польської війни отримали пенсійне забезпечення.

Постійною увагою була оточена українська молодь і діти. Відділ шкільництва УЦК вживав заходів для підготовки кадрів учителів та вихователів дитячих дошкільних установ («садівничок») і викладачів професійних навчальних закладів. За кошти з фондів суспільної опіки у 1943–1944 рр. утримувалася 131 бурса («виховний інститут»), в яких налічувалося майже 7 тис. учнів. Створення умов для отримання українськими юнаками та дівчатами вищої освіти передбачало їхню організаційну та матеріальну підтримку. По лінії сформованої під егідою УЦК Комісії з допомоги українському студентству (КОДУС) у 1943 р. надавалися стипендії 730 (на суму 1 млн 350 тис. зл.) студентам, які навчалися у вишах Львова й Німеччини.

Під орудою відділу молоді функціонували курені молоді, тіловиховні й спортивні товариства і клуби. Влітку 1941 р. при УОТ налічувалося 52 шкільні курені молоді, 28 куренів юнацтва, 18 спортивних товариств, 46 товариств пожежної сторожі. Виховні спільноти української молоді (ВСУМ) на пластових засадах організували роботу у 60 місцевих осередках, що об'єднували понад 250 осіб.

У зв'язку з тим, що німецька адміністрація запровадила для молоді обов'язкову працю (на будовах, комунікаціях тощо), УЦК домігся об'єднання українських юнаків та дівчат в рамках Української служби Батьківщини, якою також опікувався відділ молоді.

Позашкільна освіта здійснювалася під керівництвом відділу культурної праці. Восени 1939 р. відновили роботу читальні «Просвіти» й Товариства ім. Качковського, ліквідовані в Польщі «Рідні Хати» на Холмщині та Підляшші. Широку діяльність розгорнули українські освітні товариства, кількість яких у березні 1941 р. сягала 88, а членів – 46 тис. осіб. На двох курсах референтів культурної праці було підготовлено кілька десятків працівників для цієї сфери.

У Львові розгорнули діяльність Інститут народної творчості й Інститут народної освіти, 10 диригентських курсів, професійні об'єднання журналістів, митців, письменників, музикантів, акторів, фотографів, науковців, літературно-мистецький клуб.

Широка суспільна діяльність УЦК була б неможливою без належних матеріальних та фінансових ресурсів. Їх джерелами слугували бюджетні надходження від керівництва Генерального губернаторства (головним чином адресовані в суспільну опіку), добровільні збірки громадськості краю (зокрема, й у формі т. зв. «національного податку»), матеріальні засоби (продукти харчування, медикаменти, одяг), отримувані по лінії Міжнародного Червоного Хреста. Це давало змогу надавати соціальну підтримку тим категоріям українського соціуму, які виявилися найвразливішими в несприятливих умовах війни та окупації²⁴.

Наймасовішою ланкою УЦК стали Українські освітні товариства. У гаслі про них (автор – В. К.) в «Енциклопедії Українознавства» наводяться дані, що ілюструють розмах їхньої діяльності: на початку 1943 р. налічувалося близько 4 тис. УОТ з 230 тис. членів (у «Просвіті» – 360 тис.), третина з них мала власні будинки, 2200 бібліотек (понад 360 тис. одиниць зберігання). При УОТ працювало 1770 театральних, 870 хорових, 670 самодіяльних гуртків, курси для неписьменних, курені молоді, дитячі дошкільні установи, жіночі секції, курси підготовки фахівців для різних сфер суспільного життя²⁵.

Велику роль в консолідації українського соціуму відігравали культурно-просвітницькі громадські інституції. У статті «Народні бібліотеки і читальні» в «Енциклопедії українознавства» вказується, що на українських землях під Польщею «Просвіта» на початку 1939 р. мала 3208 читалень з 2997 бібліотеками. Книгозбірні існували також при читальнях Товариства ім. Качковського. На Закарпатті діяли бібліотеки-читальні «Просвіти» і Товариства ім. А. Духновича, а також загальні бібліотеки Народного просвітнього союзу, що перебував у системі крайового управління за часів Чехословаччини²⁶.

---

²⁴ *Кубійович В.* Український Центральний Комітет // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича.* – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3443–3445.

²⁵ *К. В.* Українські Освітні Товариства // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича.* – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3447–3448.

²⁶ *Р. М.* Народні бібліотеки і читальні // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича.* – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1701.

Воєнний період став найскладнішим для українських студентів. У ґрунтовній статті А. Жуковського «Студентство»²⁷ наводяться дані про кількість вищих навчальних закладів в УРСР станом на 1940–1941 роки: 173 вузи, в яких навчалось 196,8 тис. студентів. Безвідносно до цього періоду наголошується на тому, що в СРСР мала місце «дискримінація в допущенні українців на студії», але ця теза ілюструється статистикою 60-х років. Крім того, зазначається, що на початку 30-х років в УРСР здійснили реорганізацію вузів і частково відновили класичну систему вищої школи. Від 1936 р. стали звертати менше уваги на соціальне походження, а успішність навчання – стимулювати стипендіями. Набір абітурієнтів на навчання «у стабілізувався в основному на підставі свідоцтв про закінчення десятирічки. Іншим засобом селекції було впровадження оплати за навчання, що надавало переваги дітям науковців, фахівців та партійної бюрократії, у 1950-х рр. вони становили 42% усіх студентів».

У матеріалі наголошується на відсутності у радянського студентства власних організацій та преси (за винятком одного московського журналу «Студенческий меридиан»), повному контролю партії та комсомолу над студентським життям.

З приєднанням західноукраїнських земель до УРСР попередні форми місцевого студентського життя радянська влада ліквідувала. У Райху нацисти обмежили діяльність Центрального союзу українського студентства, Націоналістичного союзу українських студентських організацій у Німеччині. Після того, як відбувся розкол ОУН на бандерівську й мельниківську організації та відбуття активної частини студентства на українські землі, Союз був реорганізований на Націоналістичну організацію українського студентства в Німеччині на чолі з В. Рудком (друкований орган – «бюлетень НОУСа»). НОУС мав філії в університетських містах: «Січ» (Відень, 200 осіб і Грац, 50 осіб), УАГ (Прага, 164 осіб), «Мазепинець» (Берлін, 91 особа), «Чорноморе» (Бреслау, 27 осіб), «Основа» (Данциг, 20 осіб), «Батурин» (Мюнхен, 10 осіб), осередки у Дрездені, Лейпцігу, Фрайбурзі, Геттінгені, Інсбруці – загалом близько 600 членів. У 1944–1945 рр. у Німеччині навчалося 600 українських студентів.

Нацистська окупаційна влада стримувала відновлення вищої школи в західноукраїнському регіоні. У 1942 р. у Львові виникли високошкільні фахові курси, зокрема, вищі агрономічні (1941–1943), та Об'єднання праці українських студентів при УЦК. У 1943 р. ОПУС об'єднувало 2477 членів (1355 – медичного профілю, 441 – технічного, 121 – агрономічного, 192 –

---

²⁷ Жуковский А. Студентство // *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 2830–2832.

ветеринарного, 182 – фармацевтичного, 184 – лісової інженерії, 93 – навчалось у Греко-католицькій богословській академії). ОПУС мав друкований періодичний орган – журнал «Студентський прапор».

Організований при УЦК «Комітет допомоги українському студентству» (КоДУС) 1943–1944 рр. сплачував 530 стипендій студентам у Галичині та 213 – у Німеччині (ці кошти формувалися з добровільних внесків української громадськості краю). Частина студентів з України отримували стипендію від «Гумбольдт-штіфтунг».

На території РКУ, як вказує А. Жуковський, німці ліквідували вищу освіту, виславши більшість студентів на примусові роботи до Райху. Румунська влада заборонила українським студентам навчатися у Чернівецькому університеті, а в Одеському університеті здійснили румунізацію. Майже 300 закарпатських юнаків та дівчат студіювали різні дисципліни в університетах Будапешта і Дебрецена, де функціонувало товариство руських студентів Підкарпаття.

У країнах Західної Європи, окупованих Німеччиною, Міжнародний Червоний Хрест відіграв значну роль в підтримці різних категорій населення та військовополонених. Значно складнішими були умови для діяльності цієї впливової організації на «східних землях», де Берлін не відчував особливих зобов'язань у сфері дотримання міжнародних угод гуманітарного спрямування.

Однак зусиллями української громадськості у 1941 р. у Львові було оформлено центральний орган для керівництва роботою місцевих ланок Українського Червоного Хреста, що діяв у контакті з Міжнародним Червоним Хрестом у Женеві. Він опікувався військовими бранцями, біженцями, хворими. У відповідному гаслі «Енциклопедії українознавства» зазначається, що у Львові координацію цих зусиль взяли на себе О. Курчаба, потім Т. Воробець), а в Києві та Рівному – відповідно Ф. Богатирчук і Х. Кононенко. Після ліквідації німцями централі УЧХ у Львові його обов'язки і функції перебрав на себе відділ суспільної опіки УЦК.

Упродовж 1943–1949 рр., як повідомляється у тексті, під егідою УЧХ діяла підпільна «Служба здоров'я» УПА (тривалий час її очолювала К. Зарицька)²⁸.

Матеріал А. Білинського про соціальне забезпечення на українських землях у XIX–XX ст. у різних державах дає змогу співставити соціальну політику їх урядів. У статті наголошується, що в СРСР «відкинено концепцію співдії застрахованих, а на її місце відведено т. зв. державне соціальне

---

²⁸ Український Червоний Хрест // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3446.

забезпечення». Фонд забезпечення формувався з відрахувань підприємств та установ у визначеному законом обсязі та з дотацій державного бюджету. Державне забезпечення складалося з соцзабезпечення у вужчому розумінні та соціального страхування робітників і службовців. Автор вважав, що насправді це не було власне «соціальним страхуванням», оскільки працівники не сплачували жодних страхових внесків. З фонду соцзабезпечення виплачувалася допомога тимчасово непрацездатним, вагітним жінкам, пенсіонерам.

Держава встановлювала пенсії за старістю, інвалідністю, у разі втрати годувальника для утриманців, за вислугу років (для вчителів, лікарів, ветеринарів, агрономів, військовослужбовців, працівників культури та інших). Пенсійне забезпечення охоплювало всіх робітників та службовців, які отримали на нього право²⁹.

В іншій статті А. Білинського «Страхування» цей засіб соціального захисту трактується як «одна з форм охорони майнових й особистих інтересів застрахованих, які виплачують внески (премії до фонду (страх) організацій і дістають з цього фонду відшкодування втрат, що виникають унаслідок стихійного лиха і нещасних випадків (страхування від недуг, пожеж, крадіжок і вломів, страхування житл та ін.)». Автор вважав, що за своєю суттю радянське страхування мало чим відрізнялося від страхування в країнах ринкової економіки. Відмінність, на його думку, полягала в тому, що «страхові внески застрахованих у вільноринковій системі становлять страховий капітал (фонд) страхових організацій і не можуть видаватися на інші цілі, натомість в СРСР ідуть на збільшення страхового фонду й ними диспонує держава відповідно до своїх потреб. Ідея страхової спільноти втрачає тут глузд і перетворюється на «державне» страхування»³⁰.

Для соціально-економічної характеристики будь-якого суспільства чи держави особливу роль відіграє така сфера як трудові ресурси, що вважаються складовою частиною продуктивних сил суспільства і безпосередньо пов'язані з чисельністю населення, його динамікою, віковою, професійною, освітньою структурою. Б. Винар у статті, присвяченій цьому питанню³¹, пов'язує ефективність використання трудових ресурсів з такими факторами,

---

²⁹ Білинський А. Соціальне забезпечення // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 2968–2969.

³⁰ Білинський А. Страхування // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 3070–3071.

³¹ Винар Б. Трудові ресурси // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3271–3272.

як законодавство (зокрема, трудове), підготовка і розподіл кваліфікованих кадрів, продуктивність праці, заробітна платня, географічне розташування, життєвий рівень, міграційні та урбанізаційні процеси тощо.

Відповідно до радянського законодавства трудові ресурси охоплювали чоловіків віком від 16 до 59 років та жінок від 16 до 54 років (окрім військово-вслужбовців та непрацездатних матерів з 4 та більше дітьми), а також осіб за межами працездатного віку, які з тих чи інших причин працювали. У статті наводяться дані про кількість працездатного населення (потенціального за віком) в Україні у 1939 р. (23,1 млн осіб, 57% від усього населення) й у 1959 р. (24,9 млн, 59,4%). Висока частка працюючих жінок пояснюється порівняно невисоким життєвим рівнем населення, а також загальною низькою продуктивністю праці.

До важливих параметрів внутрішньої структури трудових ресурсів віднесено розподіл працездатного населення УРСР у виробничій та невиробничій сферах. Найближчими хронологічно до періоду Другої світової війни є дані за 1965 р.: у виробничому секторі (промисловому) було задіяно 52,6% працівників, невиробничому – 17,1%, аграрному – 33%, присадибному господарстві – 2,5%. Частка зайнятих у сільському господарстві республіки була значно вищою за союзний показник (на 12,1%), у невиробничій сфері – помітно нижчою за союзний (на 3,1%).

У гаслі звертається увага на нерівномірний розподіл і нераціональне використання трудових ресурсів. У західноукраїнському регіоні внаслідок відсутності масштабної індустріальної інфраструктури існував надлишок робочої сили, натомість у Донецькому та Придніпровському економічних районах їх хронічно не вистачало. Заходами уряду під час відбудовних робіт сталися значні переміщення трудових ресурсів з західних та південних областей у промислово розвинені зони. Водночас відбувався наплив робочих рук з Російської Федерації, що сприяло русифікації цих регіонів.

Автор згадує і сезонні трудові міграції, зокрема у сільськогосподарському секторі економіки. Майже 40% сезонних робітників виїздило з західних областей республік до Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської, Харківської областей, до РРФСР, де вони виконували будівельні, сільськогосподарські та інші види робіт.

Констатується помітне підвищення освітнього рівня працездатного населення у повоєнні роки в УРСР, що позитивно впливало на продуктивність праці. Якщо у 1941 р. в господарській сфері республіки працювало 513 тис. фахівців (21,3% від загальносоюзної кількості), то в 1965 р. – 2 млн 333 тис. (19,3%).

Критики соціалістичного економічного ладу вказували на неспівмірно низький рівень відшкодування трудових затрат радянських громадян. Особливо низько оцінювалася праця сільських трударів. У 1930–1931 роках в

руслі колективізації було введено специфічний порядок нарахувань на так званий «трудодень». У однойменній статті в «Енциклопедії Українознавства» наводиться інформація про виплати за різними категоріями праці, яких налічувалося в окремих господарствах від 7 до 9: за найпростіші операції нараховувалося 0,5 трудодня, за 9-ю категорією – 4,5. Зароблене на трудодні виплачувалося наприкінці року з прибутку колгоспів. Трудодень трактується як метод «експлуатації колгоспників для фінансування індустріалізації». Перед розподілом заробітку на трудодні колгосп змушений був продати державі призначену норму продукції за ціну, яка до середини 50-х років була значно нижча від собівартості, оплатити податки державі і послуги МТС (до 1958 р.) та залишити певну кількість продуктів як резервний і насіннєвий фонди. Скільки залишиться до розподілу, ніколи не було відомо заздалегідь. Для колгоспника не існувало жодного зв'язку між його працею упродовж року й оплатою трудоднів, наслідком чого була дуже низька продуктивність праці в колгоспному господарстві.

Соціальні стандарти життя значною мірою визначаються такою сферою як торгівля. У гаслі «Торгівля УССР»³² І. Коропецький подає інформацію про оптову, роздрібну торгівлю, внутрішній і зовнішній товарообіг. Окремі дані з часів Другої світової війни тут не наводяться, однак зазначається, що в цей час було знищено багато об'єктів роздрібної торгівлі. Їхнє відновлення відбувалося повільніше, ніж підприємств інших галузей економіки. Стримувальним чинником також виступала карткова система, що діяла до 1947 р. Якщо у 1940 р. в УРСР налічувалося 92,1 тис. торгівельних установ, то в 1950 р. – 81,5 тис., хоча товарообіг за цей час зріс з 2 млрд. 817 млн руб. до 4 млрд. 941 млн руб.

До негативних рис цього сектору економіки у статті віднесено: неспівмірно мала порівняно з містами кількість торгівельних точок у сільській місцевості, гірше устаткування в закладах кооперативної торгівлі у співставленні з державними, нерегулярне постачання товарами як за сезонами, так і регіонами, незадовільний стан приміщень та рівень обслуговування, великі черги.

У тексті йдеться також про систему громадського харчування, що поєднувала «функції виробництва та продажу продуктів харчування і організувала їх споживання на підприємствах (фабрики-кухні, їдальні, ресторани, чайні, закусочні, кафе, буфети тощо). Воно здійснює до певної міри і перерозподіл національного доходу у формі безплатного або пільгового постачання харчами до різних інституцій (гуртожитки тощо)». За даними,

---

³² *Коропецький І. Торгівля УССР // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевидання в Україні. – С. 3240–3242.*

вміщеними в таблиці, постає, що кількість закладів громадського харчування зросла від 18,7 тис. у 1940 р. до 26,1 тис. у 1960 р., місць у них – від 555 тис. до 806 тис., обіг продукції – з 386 млн руб. до 1 млрд 360 млн руб., випуск продукції – з 1 млрд. 604 млн страв до 2 млрд 842 млн.

До сфери торгівлі автор відніс також побутове обслуговування населення, що мало задовольняти його промисловими товарами, забезпечувати відновлення предметів споживання й обслуговувати побутові потреби. Однак робота підприємств побутового обслуговування оцінюється як незадовільна внаслідок низької якості та нерегулярності надання послуг.

Життєві стандарти в УРСР, яка вважалася однією з найрозвиненіших в економічному відношенні союзних республік, визначалися політикою центру у цій сфері та характером і структурою виробництва, співвідношенням груп «А» і «Б», особливостями розподілу матеріальних ресурсів. Форсована індустріалізація і мілітаризація економіки у 30-ті роки залишала на периферії ті сектори промисловості, що продукували споживчі товари. Під час Другої світової війни індустріальна інфраструктура республіки була вщент зруйнована внаслідок тотальних евакуаційних заходів, «тактики випаленої землі», застосованої радянською та німецькою сторонами, бойових дій. Це відкинуло Україну на кілька десятиліть назад за рівнем життя населення і лише наприкінці відбудовної епопеї вдалося дещо «підтягнути» галузі, орієнтовані на задоволення щоденних потреб людей.

У статті «Промисловість України (1940–1971)», вміщеній в «Енциклопедії українознавства», В. Голубничий зазначив, що за радянськими даними, у 1943 р. у 9 областях УРСР та Києві уцілілими виявилися тільки 24,5% підприємств (переважно дрібних), спроможних випускати лише 1,2% від загальних обсягів продукції промислового виробництва 1940 р. У 1949 р., коли офіційно відбудовні роботи завершилися, в республіці виробництво валової продукції зросло на 15% порівняно з 1940 р. У 1945 р. в УРСР вироблялося 0,3% цементу від союзних обсягів, у 1950 р. – 2%, віконного скла – відповідно 7,4 та 24,7%, фотоапаратів – 0 та 30,4 тис. штук, радіоприймачів – невістановлена кількість та 8,5 тис. шт., мотоциклів – 0 і 12,5 тис. шт., велосипедів й мопедів – 15 тис. шт. і 216 тис. шт., шкіряного взуття – 3,8 млн і 28,7 млн шт. пар, трикотажного одягу – 2,6 млн одиниць і 35,3 млн од., цукру-піску – 0,3 і 1,8 млн т, м'яса й ковбас – 0,01 і 0,4 млн т, масла – 10 і 61 тис. т, олії й маргарину – 71 і 216 тис. т, сирів – 0,7 і 4,8 тис. т, борошна 1 круп – 2,8 і 4,7 млн т, консервів – 0 і 0,3 млрд умовних банок, горілки – 6,8 і 8,3 млн дкл, цигарок – 2,5 і 22,2 млрд шт., хлібо-булочних виробів – 1,4 і 2,8 млн т, тканин – 2,5 і 30,2 млн м/погонних. Як у абсолютному, так і у відносному вимірі з перерахунками на одну особу наведені цифри ілюструють негативну тенденцію – брак уваги до людських потреб. У відбудовний період основні обсяги капіталовкладень спрямовувалися у паливно-

енергетичний комплекс і машинобудування (основу ВПК), натомість легка і харчова промисловість та аграрний сектор фінансувалися і забезпечувалися ресурсами за залишковим принципом. У зв'язку з цим практично всі декларації керівників держави про «підвищення життєвого рівня трудящих» залишалися на папері, оскільки бюджет формувався під інтереси важкої індустрії та об'єктів військово-промислового комплексу³³.

В «Енциклопедії історії України» спеціальні гасла, пов'язані з економікою воєнної доби та її відродженням у середині – другій половині 40-х років, – відсутні.

У радянській енциклопедистиці ці питання висвітлювалися в суто ідеологічному ключі.

Дефініції «податки», «податкова система» можна віднести до синтетичної соціально-економічної сфери. Відіграючи функцію одного з основних джерел наповнення державного бюджету, податки водночас є чинником, що безпосередньо впливає на родинний та індивідуальний бюджет, загальні життєві стандарти, купівельну спроможність громадян. І. Витанович і В. Голубничий у своєму матеріалі, підготовленому для «Енциклопедії українознавства», наводять дані про співвідношення опосередкованих і прямих податків у СРСР: якщо у царській Росії воно становило відповідно 63% і 37%, то у 1940 р. в Радянському Союзі – 68% і 32%, 1950 р. – 73% і 27%, 1956 р. – 63% і 37%, 1967 р. – 50% і 50%. Радянський уряд у міжвоєнний період постійно збільшував кількість акцизів, а в 1930 р. об'єднав їх у єдиний універсальний акциз – т. зв. «податок з обігу», яким обкладалися всі споживчі товари. На товари широкого вжитку він становив від 33% до 65%, харчові продукти – від 20% до 40%, горілку, сіль, вина, пиво, косметику – від 85 до 49%, дефіцитні товари – від 50% до 75%.

Унікальний для світової податкової практики податок на обіг став «найголовнішим з знаряддям акумуляції капіталу коштом обмеження народного споживання. Він є таємний і пересічний споживач не знає, який великий податок він сплачує державі. Податок з обігу включений в остаточну роздрібну ціну товару і в кінцевому рахунку його платить споживач»³⁴.

У 30–40-х роках заготівля (значною мірою примусова й неадекватно компенсована виробнику) сільськогосподарської продукції давала від 30% до 40% надходжень до державної скарбниці. При цьому не менше 90% податків лягало на засоби споживання, що ілюструють наведені в тексті дані:

³³ Голубничий В. Промисловість України (1940–1971) // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2358–2362.

³⁴ Витанович І., Голубничий В. Податки // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2127.

Роки	Товарообіг (млн руб.)	П. з обігу (млн руб.)	У % до товарообігу
1940	3 202,8	2 120,1	66,2
1950	5 731,2	3 407,7	60,0
1960	13 346,8	5 441,7	40,9
1965	18 503,7	6 789,4	37,0

Якщо у 1960 р. як частка національного доходу податок з обігу становив 18,6%, 1965 р. – 17,9%, то у 30–40-і рр., за припущеннями авторів, – 23–25%.

Розглядаючи сталінську політику індустріалізації через призму податкової системи, дослідники наголошують, що основну вагу податкового пресу було перенесено спочатку на селянство, а після 1930 р. – і на робітництво завдяки різкому підвищенню цін на споживчі товари, що підпадали під податок від обігу. «Реальна заробітна платня й життєвий стандарт населення були таким чином знижені і створено ресурси, що вкладалися у прискорений розвиток важкої та воєнної промисловості».

Автори зауважують на дискримінаційному характері податку на обіг, оскільки він не накладався на «закриті» крамниці, ресторани, об'єкти Мініборони, МВС, МДБ, творчі спілки тощо, а також на експортні товари і продукцію, що надходила до державних резервних фондів, пальне та будматеріали, які купували у держави радгоспи (на відміну від колгоспів, які сплачували вказаний податок).

Іншим вагомим джерелом наповнення держбюджету й капіталовкладень був прямий податок на чисті прибутки підприємств. Починаючи з 1931 р., цей вид податку накладали на кожне підприємство окремо, вилучаючи від 10% до 99% зиску і він входив до плану роботи як обов'язковий показник.

Ще одним видом оподаткування став подоходний податок з населення, частка якого становила 7,5% бюджетних надходжень. У статті наголошується, що в той час, коли в розвинених державах подоходний податок служував для вирівнювання різниці між доходами представників різних за статками соціальних груп, то в СРСР він не мав прогресивного спрямування і був «більше сприятливий для бюрократії».

Одночасно подоходним податком у період від 1931 до 1941 рр. громадяни обкладалися ще й так званим збором на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, що в середньому сягав 7% зарплати і часом перевищував подоходний податок.

Прямим видом оподаткування вважався податок на неодружених та бездітних, запроваджений 1944 року (він становив від 0,4 до 6% зарплатні). За одержання нотаріального свідоцтва на право спадщини встановлювалося мито (5%, коли її вартість оцінювалася у 1000 руб., і 10% – понад 1000 руб.).

Подоходний податок з прибутків об'єктів кооперації та громадських об'єднань приносив до скарбниці менше 1% надходжень, причому Компартія і ВЛКСМ від будь-якого обкладання звільнялися.

6% до держбюджету давали відрахування на соціальне забезпечення працюючих.

Прямий подоходний податок сплачували також колгоспи та сільськогосподарські підприємства і члени колективних господарств (понад 2% бюджетних надходжень).

Форми прямого додаткового податку набувало примусове страхування будівель, худоби і посівів від стихійного лиха й пожеж (окрім радгоспів), а також заготівлі сільськогосподарської продукції у колгоспів (частково компенсованих державою).

Обкладали сільськогосподарським податком і присадибні ділянки сільських мешканців за диференційованою шкалою у грошовому й натуральному вигляді.

Цікаві спостереження І. Витановича і В. Голубничого стосуються динаміки оподаткування. Вони наводять підрахунки Держплану УРСР, згідно з якими у 1913 р. усіх податків на одного мешканця сучасної України припадало в середньому 3,74 золотих руб. (на 3%, ніж на інших громадян Російської імперії), у 1924–1925 рр. – 7,03 золотих руб., тобто (на 28,4% більше, ніж у інших регіонах СРСР, а на селі – на 70%). До речі, тогочасні українські економісти (зокрема В. Доброгаєв) звертали увагу на дискримінаційний характер фінансової політики більшовиків³⁵.

Сукупно грошові податки в Україні в масштабах цін 1961 р. зростали так: 1940 р. – 43 руб., 1950 р. – 107 руб., 1960 р. – 144 руб., 1965 р. – 193 руб. Вчені вказують на таку тенденцію: у 30–40-і роки тягар податків на зарплатню зростав, у 50-ті у зв'язку зі зниженням цін на споживчі товари зменшувався податок з обігу, а тягар податків зміщувався з міста в село.

Аналіз податкової політики радянської держави дав підстави авторам гасла констатувати, що, як і за Російської імперії, «московський уряд продовжував фінансово визискувати Україну за допомогою податків; він стягав значно більші суми податків, ніж робив витрат на території УРСР. ...Перевищенням податків над витратами уряд СРСР відбирав в УРСР позитивний торговельний баланс, що виникав з торговельних зв'язків УРСР з рештою СРСР і відносно обнижував життєвий стандарт на Україні, який уже у середині 1950-х рр. вже став нижчим, ніж в РСФСР». У тексті також підкреслюється: попри те, що Радянський Союз декларував себе як федеративну державу,

---

³⁵ Доброгаєв В. Проблема фінансового балансу України // Хозяйство Украины, 1927. – Харьков. – Часть 2. – С. 51–73.

право накладати й розподіляти податки монополізувала Москва, що заклало вказані вище диспропорції³⁶.

Співставити підходи авторів різних енциклопедичних видань до висвітлення цього питання не видається можливим за відсутності в них аналогічних матеріалів.

Загалом слід зазначити, що податкова система, сконструйована більшовиками, виразно ілюструвала не лише ідеологічні постулати, а й засадничі підходи до конструювання економічної політики та соціальної інженерії, рельєфно віддзеркалювала пріоритети Кремля, для якого життєвий рівень власних громадян вважався третьорядним на тлі геополітичних стратегій та вузькокланових владних інтересів.

У вітчизняних історичних енциклопедіях відсутні також гасла, присвячені такій формі залучення коштів громадян до держскарбниці, як державні позики. Лише в «Енциклопедії українознавства» вміщена відповідна стаття В. Голубничого. У ній ці заходи трактуються як внутрішні позики, право на які УРСР втратила у 1937 р. У 30-ті роки вони набули примусового характеру: кожен працюючий зобов'язаний був щороку передплачувати позику пересічно на місячну платню і сплачував її упродовж року у формі автоматичних вирахувань у платні до нової позики. Ощадкаси купували облігації під фіктивною формою закладу, але тільки за 1/3 їх вартості.

Якщо у 1932 р. державний борг, нагромаджений на території УСРР, становив 1 млрд 23 млн руб. (23,1% від союзного), то у 1936 р. – 3 млрд 78 млн руб. (18,3%), а в 1957 р. – 260 млрд руб. (19%). Остання цифра пов'язана з цілою серією військових держпозик. Масштаби держборгу, сформованого у такий спосіб, досягли рівня, за якого наступний випуск облігацій було вирішено зупинити. На державний борг запровадили механізм мораторію з виплатою відсотків та поверненням «тіла» позики, відтермінувавши їх на 1977 рік. З цього часу обіцяно упродовж 20 років погасити борг держави пропорційно рівними сумами. Автор вважає, що така форма ліквідації заборгованості держави перед населенням «рівнозначна з її банкрутством і можлива лише в советській системі»³⁷.

Катастрофічні соціальні збитки, яких зазнав народ України під час Другої світової війни, було неможливо подолати у стислі терміни без допомоги міжнародної громадськості. Свою готовність сприяти Україні у подоланні цих наслідків висловила Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і

---

³⁶ *Витанович І., Голубничий В.* Податки // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2128–2129.

³⁷ *Голубничий В.* Позики державні // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2150.

відбудови (ЮНРРА). В однойменній статті (автор – В. М.), вміщеній у т. 9 «Енциклопедії українознавства», констатується, що УРСР офіційно приєдналася до програми ЮНРРА 18 грудня 1945 р. Місію цієї організації у Києві очолював Макдафі, який змушений був долати певні труднощі, що виникали з вини радянської сторони. В Україні навесні 1946 р. навіть побував генеральний директор ЮНРРА Ловелл Рукс. Республіка одержала до кінця 1946 р. по лінії ЮНРРА обладнання, медикаменти, продукти харчування, одяг тощо на суму 215 млн дол.

Крім того, ЮНРРА надавало організаційне й матеріальне сприяння «переміщеним особам» та біженцям зі Східної Європи, які перебували на території Австрії Німеччини: одним допомагали повернутися на батьківщину, іншим – уникнути примусової репатріації. Завдяки ЮНРРА у Мюнхені було створено університет, у якому одержало можливість навчатися багато вихідців з України³⁸.

У понятійно-категоріальному апараті економічного та соціологічного і наукового дискурсу вагоме місце посідає праця. Як рушій усіх господарських зв'язків та засобів виробництва, праця водночас залишається соціальним феноменом, через призму якого простежуються проблеми зайнятості населення, джерела існування, життєві стандарти, питання підготовки кадрів, особистісної реалізації, дія соціальних ліфтів, трудові міграції та багато інших аспектів.

У статті В. Голубничого в «Енциклопедії українознавства» наводяться статистичні виклади, що ілюструють ситуацію з трудовими ресурсами в УРСР (у млн осіб):

	1939 р.	1959 р.	1970 р.
Теоретична робоча сила (за віком)	23,1	24,9	26,2
Фактично зайняті в господарстві	20,7	22,6	23,3
Зокрема, зайняті непрацездат. віку	20,8	2,7	1,0
Стипендіати	0,2	0,3	0,7
Військовослужбовці	1,0	0,3	1,0
Незайняті працездатні	4,0	3,9	2,2

У коментарях вказується на те, що «фактично зайнятими вважалися всі ті, хто має працю і заробіток поза домашнім та присадибним господарством, включаючи підлітків і пенсіонерів, які працюють повний час. Незайняті

³⁸ М. Р. Урал // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 9: Перевищення в Україні. – С. 3465.

працездатні – це військові, студенти, утриманці, жінки, які працюють у домашньому і присадибному господарстві, тимчасово безробітні, хворі тощо». Простежуючи динаміку частки жіночої праці, дослідник пов’язує її зростання в Україні у повоєнні роки з великими втратами чоловіків на війні, їх міграцією за межі республіки, а також нездатністю одного працюючого прогодувати родину.

За даними В. Романцова, у 1947 р. у легкій промисловості частка жінок становила 63,5%, 1967 р. – 51,1%, харчовій – відповідно 53% та 80%, машинобудівній – 35,6% та 38,3%, вугільній – 35,6% і 16%, будівництві – 35% і 32%, чорній металургії – 29,4% і 31%, на залізниці – 25,4% і 28%³⁹.

Іншим джерелом поповнення робочої сили в УРСР була молодь, якій штучно обмежували доступ до вищої освіти (особливо з початку 50-х років). Наприклад, у 1969 р. з 3714 тис. випускників лише 20,9% вступили до вузів. Решта здебільшого через систему спеціальної середньої освіти потрапляла на виробництво, де мали відпрацювати не менше 3 років.

Попит на працю задовольнявся в СРСР у плановому порядку. Від 1931 р. в щорічні господарські плани закладали орієнтовні цифри зайнятих на кожному підприємстві та за кожним фахом.

Підготовлених спеціалістів у навчальних закладах союзних міністерств часто відправляли за межі УРСР, у республіканських – здебільшого призначали на місцеві підприємства промисловості та аграрної сфери.

Ще однією формою залучення потенційних трудових ресурсів, що широко практикувалася в Радянському Союзі в 40–50-ті роки, стали організовані набори робочої сили. Цим процесом керували Республіканська комісія з працевлаштування молоді, а в межах СРСР – Державний комітет з праці та заробітної плати при союзному уряді й Держкомітети з використання трудових резервів у республіках.

За формальними ознаками (відсутністю обліку та допомоги безробітним) безробіття в СРСР не існувало, хоча тривалість пошуку роботи могла сягати місяця й більше.

У період між 1940 та 1956 роками працівники могли змінювати місце роботи винятково з дозволу адміністрації, а самовільна зміна означала втрату стажу.

Соціальні гарантії у вигляді обов’язкової згоди профспілки на звільнення працівника у випадку ліквідації установи чи скорочення її штатів, механізації чи автоматизації (що зобов’язувало адміністрацію надати працівнику місце роботи з попередньою платнею) тощо, між іншим, спричиняли наявність на виробництві та в установах значної кількості надмірної робочої сили.

---

³⁹ Романцов В. О. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // Український історичний журнал, 1971. – № 4. – С. 27–34.

Початок централізованого регулювання, що до того часу визначалося колективними договорами, покладено у 1934 р. Союзним і республіканським законодавством приписувалося, що в разі невиконання працівником встановленої для цього норми виробітку з його власної провини оплата праці здійснювалася з огляду на кількість і якість виконаної ним роботи чи виготовленого продукту без гарантії мінімального заробітку. Визначену мінімальну тарифну платню було відновлено у 1957 р.

Основною формою оплати праці в СРСР була відрядна, а почасова застосовувалась набагато рідше. У 1922 р. для робітників та службовців запровадили тарифну сітку з 17 розділів, що мала співвідношення між нижчим та вищим щаблями, як 1:8. Надалі цей люффт зростав через швидке збільшення зарплат партійно-державної бюрократії. А от у індустріальних працівників різниця у тарифній (погодинній) оплаті праці скорочувалася: у 1931 р. вона становила 1:3,6; у 1956 р. – 1:3.

Середньомісячна фактична зарплата в УРСР була дещо нижчою, ніж, для прикладу, в РРФСР. Так, в Україні у 1953 р. вона становила 64,3 руб., 1960 р. – 78 руб., 1966 р. – 95,6 руб., 1969 р. – 110,7 руб., а в РРФСР у 1960 р. – 83,1; 1969 р. – 120,9 руб.

Розмір оплати праці встановлювався урядом через відповідний Держкомітет, і ні одержавлені професійні спілки, ні інші інституції не могли впливати на ці рішення. До найвисокооплачуваніших у статті віднесено шахтарів, рибалок, гірників, сталеварів, науковців, митців, вантажників та будівельників, найнижче – працівники пошти, медперсонал, робітники радгоспів, бібліотекарі, вчителі, працівники легкої та цукрової промисловості.

Світова тенденція скорочення тривалості щоденної праці в СРСР виявилася ще прогресивнішою від загального стандарту у 8 год. Вона навіть зазнала скорочення: упродовж 1929–1933 років запровадили робочий день у 7 год., а робочий тиждень – у 5 днів. У другій половині 30-х років спочатку відновили 6-денний робочий тиждень, а у 1940 р. – й 8-годинний робочий день. У 1943–1945 р. робочий день подовжено до 11 год., а відпустки відновлено тільки в 1947 р. Хоча понаднормова праця була на законодавчому рівні заборонена ще 1921 року, її часто практикували в обхід існуючих приписів.

Середня сплачувана відпустка робітників та службовців у 1930 р. сягала 12 днів на рік, 1958 р. – 18, 1968 р. – 20. Автор відносить до «вищих класів» ті групи працюючих, які мали 48-денну відпустку. Насправді, більшість серед них становили якраз вчителі, що отримували невисоку платню, а також викладачі вузів, науковці, митці та деякі інші категорії, пов'язані зі шкідливими та небезпечними видами робіт.

Конфліктні ситуації між працівниками та адміністрацією установ, підприємств та організацій полагоджувалися профспілками й народними

судами, оскільки страйки в СРСР були під забороною. Однак це не виключало окремих випадків стихійних виступів працівників проти дій керівників виробничих об'єктів.

В. Голубничий вважав, що охорона праці в СРСР перебувала на низькому рівні, попри існуюче законодавче закріплення. Інститут фабричної інспекції був слабким і часто корумпованим. У період непу ще традиційно публікувалася статистика виробничого травматизму, та згодом ці дані стали втаємничувати. Втім, за опосередкованою інформацією, найчастіше такі факти траплялися на підприємствах вугільної галузі, на будівництві та сільському господарстві. Натомість у хімічній, урановій, ртутній, залізорудній та вугільній галузях індустрії найпоширенішими були професійні недуги.

З цих причин на таких підприємствах звичайним явищем були часті пропуски робочих днів через хвороби: у 1960–1969 рр. цей показник становив у розрахунку в середньому на робітника 15 днів на рік⁴⁰.

У статті цього ж автора «Примусова праця» ця дефініція трактується у двох видах: 1) як безпосередні соціально-економічні стосунки; 2) як інституція карного права.

Більшовицька верхівка одразу широко вдалася до застосування примусової праці. Конституційно закріплений обов'язок кожного громадянина працювати в інтерпретаціях інших нормативно-правових актів перетворився на низку перешкод, пов'язаних з обмеженням права на вибір місця праці, пересування, обов'язковими термінами відпрацювання після навчання тощо. У тексті згадуються «трудові книжки» (запроваджені 1938 р.), до яких заносилася інформація не тільки службового характеру, а й санкції (догани, штрафи, інші стягнення), що ускладнювало працевлаштування в іншому місці.

У 1939 р. в колгоспах запровадили обов'язковий мінімум виробітку – трудодні, що також слугувало ознакою примусової праці.

У Радянському Союзі примусова праця широко практикувалася як вид кримінального покарання. У судовій практиці 1944–1946 років «каторжні роботи» відновили як одну санкцій кримінального характеру і застосовували до тих, хто був засуджений на 25 років ув'язнення, переважно німецьких воєнних злочинців та колаборантів.

У статті вказується, що в пенітенціарній практиці першої третини ХХ ст. примусова праця трактувалася як засіб перевиховання злочинців. Та, якщо на Заході незабаром від неї відмовилися як такої, що не виправдала себе, то в СРСР широко застосовували. Тут сформувалися «виправно-трудове право», виправно-трудові кодекси та виправно-трудова політика й

---

⁴⁰ Голубничий В. Праця // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2313–2315.

разом з засланням і тюрмами легітимізували примусову працю і надавали їй значення головної інституції карного процесу⁴¹.

Для соціальної характеристики велике значення має природний рух населення. У матеріалі В. Кубійовича, присвяченому цій проблемі в «Енциклопедії українознавства»⁴², ця дефініція трактується як «шлюби, розлучення, народжуваність і смертність; різниця числа народжень і смертності на даній території становить природний приріст населення». У статті наводиться чимало статистичних даних, що ілюструють згадані параметри. Так, на 1000 населення України у 1940 р. було зареєстровано 7,3 шлюбів і 0,9 розлучень, 1950 р. – 11,7 і 0,3, 1955 р. – 10,7 та 0,5, 1960 р. – 10,7 та 1,2.

Ситуацію з народжуваністю і смертністю в Україні ілюструє таблиця (на 1000 осіб):

Роки	Народження	Смертність	Природний приріст	Померло дітей до 1 року
1913	44,1	25,2	18,9	...
1924-25	42,6	18,6	24,0	147
1928-29	36,6	17,1	19,5	144
1940	27,3	14,3	13,0	164
1950	22,8	8,5	14,3	73
1960	20,5	6,9	13,6	30
1965	15,3	7,6	7,7	20
1969	14,7	8,6	6,1	18,4

Відсутність даних за 30-ті роки не дає змоги показати різке зростання таких показників, як смертність і народжуваність.

Період Другої світової війни пов'язаний з черговим списком смертності внаслідок бойових дій, загибелі в полоні, летальності на окупованій території через брак харчового забезпечення, лікувальних установ, поширення інфекційних недуг, а також зменшення народжуваності з відомих причин.

Після війни обидві тенденції різко змінилися: скоротилася дитяча і доросла смертність, але невдовзі після сплеску народжуваності цей показник також став скорочуватися. За спостереженням дослідника, відмінності у природному русі населення спостерігають рідше у сільському й міському соціумі

⁴¹ Голубничий В., М. Р. Примусова праця // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2337–2338.

⁴² Кубійович В. Природний рух населення // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2340–2342.

й частіше – між регіонами. Ті з них, з яких люди мігрують/виїзять, мають вищу смертність, оскільки там залишалося більше мешканців похилого віку.

Для більшовицької правлячої верхівки принципове ідеологічне значення мала проблема приватної власності. Оголосивши поза законом великих власників – капіталістів, поміщиків, заможну інтелектуальну еліту, – кремлівські правителі прагнули на цьому не зупинятися й послідовно викорінювали будь-яку приватну власність, що, на їхнє наївне переконання, була головною перешкодою на шляху до побудови соціалізму та «світового комуністичного майбутнього». І, хоча злам віковичних традицій проходив складно, керівники держави йшли на все, аби змінити психотип людини й насадити нове, протиприродне ставлення до власності. Втім, швидше неприродними, штучними формами виявлялися ті форми власності, які породжувала схильна до екстазивних імпульсів уява теоретиків більшовизму. Гасло «Землю – селянам, фабрики і заводи – робітникам!» втілювалося в життя у такий спосіб, що дистанціював безпосередніх працівників від власності на засоби виробництва і продукцію, а управлінські функції, до яких вони дозовано долучалися, були, переважно, покликаними камуфлювати державну форму власності. Одержавленими виявилися земля, угіддя, ліси, надра, водні ресурси, але це не наблизило пересічних громадян до власності. Колгоспно-кооперативна власність стала евфемістичним перевтіленням державної задля підкріплення декларацій про розмаїття форм власності в СРСР. Фактично одержавленими стали профспілки, творчі, наукові, спортивні та фахові спілки, оскільки всі важелі управління матеріальними та фінансовими ресурсами перебували в руках партійної бюрократії.

Прагнучі до соціально-економічної та ментальної уніфікації суспільства, влада намагалася якомога швидше витравити приватновласницьку психологію, а приватного власника ліквідувати як явище, не зупиняючись перед фізичним знищенням.

У статті «Приватна власність в УССР»⁴³ В. Голубничий запропонував таку її дефініцію: «Це майно, що належить комусь (індивідуумові, родині чи юридичній особі, але не державі чи місцевому урядові), що має право ним вільно володіти, диспонувати: продавати, купувати обмінювати, ставити в заклад, передавати у спадщину, орендувати, дарувати тощо».

Автор нагадує про те, що дореволюційні часи в Україні існували такі форми приватної власності: індивідуальна й пайова (більшість власників); акціонерна (концентрувала більшість капіталів) та інституційна (церкви, кооперації, інших інституцій, яка за обсягами була порівняно невеликою). Одночасно існували муніципальна (міська, обшинна/громадська (сільська) та державна (для прикладу, майже 70% залізниць були державними).

---

⁴³ Голубничий В. Приватна власність в УССР // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2324–2325.

Концентрація основних обсягів власності у невеликій верхівки суспільства супроводжувалося зростанням майнової диференціації, причому «безвласницький клас» був набагато чисельнішим, ніж у Західній Європі. Ця поляризація стала головною причиною революційних подій 1917 р.

В офіційному радянському ідеологічному й правовому дискурсі заперечувалося саме існування в СРСР приватної власності, натомість ішлося про «особисту власність», тобто те, що перебувало в повному розпорядженні громадян і стало результатом власної праці. Особиста власність була конституційно закріплена, охоронялася законом і за її ушкодження чи викрадення (грабунок, розбій) передбачалися суворі міри кримінального покарання (до 12 років ув'язнення).

В. Голубничий висловлює міркування про те, що між особистою і приватною власністю в СРСР не існувало принципових відмінностей, позаяк закон не забороняв «купувати й продавати іншим особам, передавати власність у спадок, в оренду тощо. У місті і селі існував вільний ринок, на якому можна набути й збути найрізноманітніші речі, включно з засобами виробництва. Офіційно визнаний т. зв. «колгоспний ринок», на якому продаються продукти з присадибного господарства, є лише частиною вільного ринку. Дозволена «товкучка», що на ній продаються нібито старі речі (одяг, взуття, меблі тощо). Але є ще й напівлегальний «чорний» ринок, на якому продається все: будівельні матеріали, паливо, інструменти, валюта, товарні й касові чеки підприємств, різні дефіцитні матеріали і т. д.; на селі також існує сільський ринок, на якому продається худоба, зерно і т. п.». Державна статистика завдяки вибірковим методам володіла деякою інформацією про масштаби і характер обігу лише на колгоспному ринку, натомість точного уявлення про весь «вільний» ринок керівництво держави не мало.

У тексті справедливо піддається критиці непослідовність і недовершеність радянських підходів до регулювання цього сегменту економіки. Значна частина з них мала обмежувально-заборонний характер, інша – окреслювала певне правове поле, в якому функціонував увесь «вільний» ринок. Автор наводить як приклад можливість продавати будівельні та інше рухоме майно селян, які зводили споруди на присадибних ділянках, наданих колгоспами у користування. Аналогічним правом користувалися мешканці міст, які зводили власне житло чи мали квартири. Коли такий будинок продавався, зазначає він, земля і все, що на ній перебувало, переходило у нову приватну власність автоматично. У 1940 р. міський житловий фонд становив 49,6% усіх фондів житла в країні, 1960 р. – 50%, 1969 р. – 43,2%, у той час, коли на селі майже все житло мало статус приватної власності.

В. Голубничий виокремлює ще одну категорію приватної власності – гроші, лишки яких люди могли вкладати на депозити ощадкас чи у державні облігації під 2–3% на рік.

Спочатку більшовики скасували право спадщини, підриваючи таким чином економічну основу існування «експлуаторських класів». Згодом, у 20-ті роки, його відновили, але обмежили розміри та обклали великим податком. У 1926 р. лімітне обмеження в розмірі 10 тис. руб. скасували, а 14 березня 1945 р. законодавчо ліквідували будь-які обмеження на спадщину.

Звичайно, не всі твердження автора цього матеріалу вивірені, але основні тенденції ставлення радянської держави до приватної власності простежуються ним вірно.

Цікавий матеріал того ж дослідника присвячений характеристиці присадибного господарства в СРСР. До присадибного господарства тут віднесено «дрібне приватне господарство колгоспників, робітників радгоспів та службовців у малих і середніх містах (напр., пенсіонерів, залізничників тощо), як також городи і сади робітників і службовців великих міст. Присадибне господарство звичайно складається з житлового будинку, малого земельного наділу на двір (садиби), з господарських будівель (хлів, льох тощо), городу, садка та обмеженої кількості свійських тварин. У тексті акцентується увага на непослідовній позиції радянського керівництва, яке під час суспільної колективізації майже знищило присадибні господарства, а пізніше змушене було відновлювати їх як засіб збільшення надходжень сільськогосподарської продукції (хоча це подавалося як «тимчасова поступка приватновласницькій стихії» і називалося «пережитком капіталізму»).

Розмір присадибних ділянок встановив «зразковий статут» колгоспів 1935 р. (0,4 га), а в червні 1939 р. його скоротили до 0,25–0,3 га. Одразу по Другій світовій війні, у 1946 р., після обліку земельних угідь у селян вилучили надлишки.

Аналогічні підходи сповідувалися також щодо приватної худоби селян, які за статутом 1935 р. мали утримувати одну корову, двоє телят, одну свиню з підсвинками, до 20 овець чи кіз, до 20 бджолиних вуликів, зате необмежену кількість кролів та птиці. Та внаслідок браку кормів та великі податки приватні господарства лише в меншій частині випадків утримували домашню худобу. Але там, де така можливість існувала, селяни чверть родинного бюджету формували з цього джерела.

Частину продукції усіх підсобних господарств у всій сільськогосподарській продукції України ілюструє таблиця:

	1940 р.	1950 р.	1960 р.	1965 р.	1968 р.
Все м'ясо (включно з птицею)	73,5	75,2	41,7	42,4	38,9
Зокрема свинина	72,1	73,4	48,6	49,1	46,8
Молоко й продукти з нього	81,6	80,9	41,3	37,1	35,6
Яйця	93,1	89,4	85,2	73,9	67,1
Мед	40,9	?	57,0	54,5	54,8

З цих даних незаперечно постає фактична картина, що свідчить про величезний потенціал приватних господарів у порівнянні з колгоспною системою, що до кінця 50-х років були основними виробниками тваринницької продукції⁴⁴.

Одним з найдеструктивніших чинників, що чинили вплив на соціальну сферу, став терор. Друга світова війна сформувала новий вимір терору, надавши йому тотального характеру і найбрутальніших форм.

Радянська машина державного терору у 1939–1941 рр. поширила свою дію на щойно приєднані західноукраїнські землі. У статті «Терор» (автори – В. Маркусь і Р. М.) вказувалося, що радянський терор охопив і польське, і українське населення. З початком німецько-радянської війни було заарештовано і знищено кілька тисяч українців, зокрема тих, які не бажали евакуюватися вглиб СРСР. У тексті зазначається, що під час окупації України «агенти НКВД інфільтрували німецьку поліцію і через неї винищували українських комуністів, які легалізувалися під німецькою окупацією, допомагали поборювати націоналістичне підпілля, провокували репресії німців, сприяли польсько-українській боротьбі, навіть загострювали відносини між двома православними церквами на Україні, щоб таким чином створювати сприятливу для своїх цілей атмосферу».

Стосовно нацистського терору в Україні наголошується, що він став частиною планової окупаційної політики на загарбаних територіях і набув таких форм: винищення голодом військовополонених Червоної армії, поголовна екстермінація єврейського населення, репресії проти національно-активних елементів (арешти, розстріли, вивезення у концтабори), примусове вивезення цивільного населення на роботи до Райху, так звані «відплатні акції» за активні дії комуністичного і національного підпілля (спалення сіл, розстріл місцевих жителів і заручників), що створювало атмосферу загального психологічного терору. За словами авторів, нацистський терор на окупованій Україні здійснювало гестапо (таємна державна поліція), очолюване Г. Гімлером. Насправді, політику і практику нацистського терору втілював розгалужений апарат насильства, що включав різні силові структури і Вермахт.

У тексті дії українського підпілля трактуються як «акти терору»: «Терор став засобом боротьби різних воюючих груп, часто й неконтрольованих елементів, коли терористичні дії набирали характеру помсти чи сліпого впливу насильства. За тих складних умов дійшло до кривавої польсько-української боротьби з невинними жертвами по обох сторонах у 1943–1945, зокрема на Волині, Холмщині і Посянні (з польського боку брали участь різні боївки Армії Крайової та «Вольносьць і Неподлеглосьць», а також цивільне населення),

---

⁴⁴ Голубничий В. Присадибне господарство // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 6.: Перевидання в Україні. – С. 2341–2342.

та до самопоборювання українських націоналістичних груп. Дії УПА у 1945–1946 проти совєтської і польської влади, як і проти їх співробітників серед населення, мали скоріше характер самооборонної і визвольної повстанської дії, ніж політичного тероризму»⁴⁵.

Як бачимо, у цьому випадку дві дефініції – «терор» і «тероризм» синонімізуються. Тут потрібне уточнення, оскільки маємо справу з однокореневими, але не зовсім тотожними поняттями. Терор здійснюють тільки держави та їхні органи. До терористичних дій вдаються недержавні організації, політичні сили та індивіди⁴⁶.

В «Енциклопедії історії України» проблеми депортації у період Другої світової війни стосуються 6 гасел. О. Бажан підготував дві з них: «Депортації в ретроспективі української історії» та «Депортації народів Криму в роки Другої світової війни». Даючи уявлення загалом про цей вид державного терору, дослідник наводить дані про масове примусове виселення громадян України з політичних мотивів, що охопило представників різних регіонів і національностей. Зокрема, йдеться про понад 203 тис. мешканців західноукраїнського регіону (серед них – понад 182,5 тис. членів родин учасників українського національно-визвольного руху), вивезених на спецпоселення у віддалені райони країни⁴⁷.

У гаслі, підготовленому М. Ковалем, розкривається практика нацистів, які зганяли населення окупованих земель під час відступу і виводили його у свої тили як робочу силу, утримуючи людей у вкрай важких умовах упродовж тривалого часу. Масштаби таких «евакуаційних заходів» проілюстровано такою цифрою: лише з районів дій груп армій «А» та «Південь» у січні–лютому 1944 р. у такий спосіб було виселено 284 тис. осіб⁴⁸.

---

⁴⁵ Маркус В., М. Р. Терор // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 3179–3182.

⁴⁶ Вронська, Т., Лисенко О. Терор і тероризм у світлі міжнародного збройного конфлікту: історичний та правовий аспекти. – У кн.: Політичний терор і тероризм в Україні. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 596–600.

⁴⁷ Бажан О. Г. Депортації в ретроспективі української історії [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 336. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_v_retrospektyvi (останній перегляд: 09.05.2018).

⁴⁸ Коваль М. В. Депортація населення України до нацистської Німеччини 1943–1944 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 339–340. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_ukrainciv (останній перегляд: 09.05.2018).

Т. Першина розкрила механізм депортації громадян німецької національності з території УРСР у 1941–1942 рр., приводом до чого стали звинувачення у «пособництві гітлерівським окупантам». «Правовою» підставою цих дій стали ухвали ДКО, а також військових рад деяких фронтів. Загалом у цей час у східні райони СРСР (на Алтай, у Казахстан, Середню Азію, Сибір) було примусово вивезено понад 100 тис. етнічних німців з України⁴⁹.

І. Лісевич простежує кілька депортацій поляків з території УРСР. У межах Другої світової перша з них припала на кінець 1939 – поч. 1940 рр., коли за межі республіки було депортовано майже 90 тис. мешканців Західної України (переважно поляків). У квітні 1940 р. почалася друга хвиля депортацій, об'єктом якої стали державні службовці, жандарми, поліцейські та офіцери польського війська. Третя – напередодні нападу Німеччини на СРСР – охопила «суспільно-чужі елементи». Загалом у 1940–1941 рр. від 160 до 180 тис. етнічних поляків було примусово вивезені у віддалені регіони країни. Як депортація кваліфікується репатріація 810,4 тис. поляків з УРСР до Польщі у рамках трансферу 1944–1946 років⁵⁰.

У статті П. Овчаренка висвітлюється найтрагічніша сторінка в історії кримських татар – травнева депортація 1944 р. 35 275 родин (майже 200 тис. осіб) мешканців півострова у східні райони СРСР, здійснена в руслі виконання постанови ДКО СРСР № 5859 від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар». У тексті згадується про те, що в процесі цієї акції у кримських татар вилучили 80 тис. будинків, 34 тис. присадибних ділянок, 500 тис. голів худоби, запаси сільськогосподарської продукції та продовольства. Крім того, було ліквідовано 112 особистих книгарень, 640 бібліотек у початкових і 221 – у середніх школах, 200 – у колгоспах, 30 – у райцентрах, 60 – у містах Криму, у райцентрах та містах – 9 тис. шкіл і 263 клуби, а в селах – 360 хат-читалень, закрито чимало мечетей⁵¹.

---

⁴⁹ *Першина Т. С.* Депортація громадян німецької національності з території Української РСР 1941–1942 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 338–339. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_nimciv (останній перегляд: 09.05.2018).

⁵⁰ *Лісевич І. Т.* Депортації поляків з території Української РСР [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 338. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_polyakiv (останній перегляд: 09.05.2018).

⁵¹ *Овчаренко П. Д.* Депортація кримськотатарського народу 1944 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 339. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_krymskykh_tatar (останній перегляд: 09.05.2018).

У статті, присвяченій депортації народів Криму, О. Бажан вказує, що представники так званих «нелояльних народів» – німці, італійці, турки – стали об'єктом превентивної депортації, спричиненої обставинами надзвичайного стану в СРСР з початком агресії Німеччини. У травні–червні 1944 р. відбулися наступні масові «етнічні чистки». Автор вказує на особливість цих акцій: «На відміну від превентивних депортацій «неблагонадійних» національностей в початковий період війни масове виселення Криму навесні – влітку 1944 р. здійснювалося на солідарній основі – як покарання цілих народів за співпрацю окремих їх представників з німецьким окупаційним режимом». Згідно з постановою ДКО № 5984 від 2 червня 1944 р., були виселені з півострова «німецькі пособники» грецької, вірменської та болгарської національності кількістю 38,5 тис. осіб.

О. Бажан характеризує правові, соціальні й гуманітарні наслідки депортацій народів Криму, зокрема звертає увагу на те, що «режим спецпоселення для репресованих народів, які мешкали на півострові, було скасовано лише указами Президії ВР СРСР від 27 березня 1956 р. (для кримських греків, болгар, вірмен) і від 28 квітня 1956 р. (для кримських татар). При цьому, хоча ці законодавчі акти скасовували адміністративний нагляд за спецпоселенцями, але цілком позбавляли їх права на компенсацію втраченого майна та забороняли повернення в місця колишнього проживання. Ці непослідовні рішення спричинили піднесення кримськотатарського національного руху.

У тексті згадується декларація ВР СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів щодо народів, яких було піддано примусовому переселенню, і забезпечення їх прав», Закон України «Про реабілітацію репресованих народів (26 квітня 1991 р.), «Угода про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів» (ухвалена державами – учасниками СНД у жовтні 1992 р.), Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про громадянство України» (1997 р.), що стали правовим підґрунтям для реабілітації, повернення, облаштування й відновлення прав депортованих народів⁵².

Загалом проблема депортацій та їх соціо-гуманітарних і юридичних наслідків постає в сучасній історіографії загалом та енциклопедистиці, зокрема, як одна з найкраще опрацьованих. Не в останню чергу, за це слід завдячувати спільним зусиллям істориків та архівістів, які лише останніми

---

⁵² Бажан О. Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2004. – С. 338. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_narodiv_Krymu (останній перегляд: 06.03.2018).

роками наповнили історієписання кількома фундаментальними археографічними та конкретно-історичними працями⁵³.

В т. 11 «Енциклопедії українознавства» майже третину обсягу займає матеріал «Історія України». Її розділ 8 присвячений подіям 1939–1945 років. Дуже стислий, він, все ж містить окремі оцінки ситуації, що склалася на українських землях у цей період. Основними сюжетами є політичні та інституційно-адміністративні, однак зустрічаються фрагменти з соціальною характеристикою. Зокрема, вказується, що більшовицька влада, скориставшись затримкою Вермахту на дніпровських рубежах, знищувала промислові об'єкти, харчові запаси, залізниці, затоплювала шахти на Донбасі, підірвала Дніпрогес, зруйнувала частину інфраструктури кількох міст. Значних збитків республіка зазнала від евакуації людей і матеріальних ресурсів углиб країни, причому багатьох представників наукової, культурно-освітньої сфери вивозили примусово, а деяких спеціально знищували (В. Свідзінського, І. Юхименка, А. Кримського, К. Студинського, П. Франка та ін.)

Торкаючись окупаційної доби, автори окреслюють роль УКК й УЦК як небагатьох легальних інституцій, що ставили своїм завданням захистити український соціум від деструктивних впливів економічних негараздів та нищівної політики окупаційної адміністрації в Генеральному губернаторстві.

Стосовно Райхскомісаріату «Україна» зазначається, що німці запровадили там «жорсткий окупаційний режим з поліційним терором, позбавляючи місцеве населення мінімальних прав. З економічного боку Райхскомісаріат був перетворений на німецьку колонію, яка входила в обсяг німецького «життєвого простору» (Lebensraum) і мала бути джерелом постачання робочої сили». Звертається увага на характерну рису організації сільськогосподарського виробництва, оскільки в аграрній сфері була фактично збережена колгоспна система господарювання. Тим часом приватну торгівлю, за винятком базарів та української кооперації (з доволі обмеженими можливостями) окупанти заборонили, прагнучи до мінімуму скоротити обіг непідконтрольних їм харчових продуктів. Зазначається, що німецька адміністрація відмовилася від відбудови промислової інфраструктури за винятком видобувних галузей (марганцева та інші руди).

У культурно-освітній сфері також відбувалися руйнівні процеси, що супроводжувалися ліквідацією всіх культурних товариств, зокрема

---

⁵³ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів і матеріалів / Упоряд.: Бажан О. Г. та ін. Вид. 2-ге. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. 1092 с. – (Серія «Студії з регіональної історії»); Смолій В., *Кульчицький С., Якубова Л.* Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2016. – 616 с.

«Просвіти» (тут автори дещо відступили від істини), наукових установ, бібліотек, театрів музеїв. Періодичну пресу (майже 115 часописів) окупаційний ідеологічний апарат поставив під цілковитий контроль. Щоправда, дещо лояльнішою виявилася лінія стосовно релігійних об'єднань, що створило умови для відродження Української автокефальної православної церкви.

У тексті наводяться дані про нацистський терор в Україні. Лише восени 1941 р. спецпідрозділи СС убили на українських теренах майже 850 тис. євреїв. Узимку 1941–1942 рр. сотні тисяч полонених червоноармійців загинули від голоду, холоду і на етапах. Майже 2 млн мешканців України було вивезено на примусові роботи до Райху. Все це, на думку авторів, спричинило масовий спротив окупаційній політиці нацистів.

Стосовно окупаційної практики румунських властей наголошується, що вона «йшла традиційною лінією заперечення прав місцевого українського населення, румунізації, колонізації і господарської експлуатації, наслідуючи до певної міри політику свого протектора – гітлерівської Німеччини. Проте заведені румунами порядки та їх застосування не мали таких екстермінаційних наслідків, як запроваджені німцями, тому населення Трасністрії воліло румунську ніж німецьку окупацію». Очевидно, місцеве населення все ж не бажало ніякої окупації, що в той чи інший спосіб позбавляла його нормальних умов господарювання й прийнятих умов існування.

Угорська окупаційна політика характеризується через призму мовних і національних складових. Після невдалих спроб запровадження «рутенської» мови угорці дали дозвіл на діяльність «Прикарпатського общества наук» на чолі з А. Годинкою, яке перешкоджало русифікації та русофільству й намагалося розвивати місцеву («руську») мову й культуру. Будапешт санкціонував початкову освіту українською мовою.

Про соціальні наслідки війни та окупації у статті не сказано⁵⁴.

У згаданих енциклопедичних виданнях по-різному представлена проблема Голокосту. У т. 1 «ЕІУ» вміщено статтю С. Кульчицького «Антисемітизм в Україні», однак вона виконана з етатистських позицій і не дає уявлення про побутовий антисемітизм, роль представників інших етнонаціональних груп України в сприянні нацистам в «остаточному розв'язанні єврейського питання» у період Другої світової війни⁵⁵.

---

⁵⁴ Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2003. – Т. 11: Перевидання в Україні. – С. 90–93.

⁵⁵ *Кульчицький С. В.* Антисемітизм в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 96–97. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Antysemitizm_Ukraini (останній перегляд: 09.05.2018).

В «Енциклопедії українознавства» та «УРЕ» матеріали з цієї теми зовсім відсутні.

У статті «Бабин Яр» (М. Коваль) стисло викладено події, що передували «акції» знищення євреїв у Києві, її перебіг, наведено дані про кількість загиблих (33 771 євреїв упродовж 29 і 30 вересня та 50 тис. за період окупації разом з радянськими військовополоненими, учасниками антинацистського комуністичного та націоналістичного підпілля). Натомість матеріал не містить інформації про замовчування цієї трагедії в політиці пам'яті радянської держави⁵⁶.

Зловісним проявом антисемітизму у роки Другої світової війни стали погроми. Гасла з такою назвою в «Енциклопедії українознавства» та «Енциклопедії історії України» хронологічно обмежуються добою Української революції. І лише в розлогій статті «Євреї в Україні» (Владислава і Людмили Гриневичів) у «ЕІУ» міститься згадка про те, що «у перші дні гітлерівської окупації антиєврейські погроми відбулися в десятках місць і містечок Західної України, під час них загинули тисячі осіб, а українська місцева поліція нерідко використовувалася німцями для пошуку, охорони арештованих та знищених євреїв. Водночас частина українців брала участь у рятуванні євреїв: у Галичині за допомогу євреям гітлерівці стратили 126 осіб»⁵⁷.

Погроми стали жахливими передвісниками масового знищення єврейського населення України. У статті «Голокост» (А. Подольський) в «Енциклопедії історії України» окреслено лише загальні обриси проблеми, наведено назви кількох найбільших таборів смерті, а також дані про кількість жертв політики «остаточного розв'язання єврейського питання». Зауваження автора про те, що у радянській історіографії тема Голокосту ніколи не була об'єктом досліджень, знаходить підтвердження в тому, що в радянській енциклопедистиці гасла з цієї теми відсутні⁵⁸.

---

⁵⁶ Коваль М. Бабин Яр [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 157–158. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Babyn_Yar (останній перегляд: 09.05.2018).

⁵⁷ Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – С. 85. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (останній перегляд: 05.09.2018).

⁵⁸ Подольський А. Ю. Голокост [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 146. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Golokost> (останній перегляд: 09.05.2018).

Про масове знищення ромського населення в Україні йдеться одразу в двох гаслах «Енциклопедії історії України». У статті «Цигани в Україні» (В. Наулко та Н. Зіневич) цифра жертв нацистського терору становить близько 30 тис., більше половини яких були депортовані в Україну з Румунії. Дослідники акцентують увагу на тому, що убивства циган мали як організований, так і спонтанний характер. У тексті також йдеться про те, що відповідно до постанови Верховної Ради України № 2084-IV від 2004 р. в Україні на державному рівні щорічно (2 серпня) відзначається Міжнародний день голокосту ромів⁵⁹.

Геноциду ромів присвячена спеціальна стаття М. Тяглого в 9-у томі цього видання. У цьому ґрунтовному матеріалі розкривається механізм, організаційні аспекти, способи знищення ромського населення в Україні, перелічуються факти геноциду в різних регіонах республіки, дані про кількість жертв екстермінаційних акцій, здійснених румунськими та німецькими підрозділами. У тексті наводиться періодизація політики і практики масового винищення ромів, а також простежується ставлення до них керівників українського самостійницького руху, роль місцевих органів управління у цих заходах, а також оцінки загальних втрат ромської спільноти від терору окупантів.

На жаль, стаття не містить інформації про ідеологічне підґрунтя геноциду ромів, а також згадок про випадки порятунку потенційних жертв представниками місцевого населення⁶⁰.

Найважчими наслідками Другої світової війни стали людські втрати. Демографічне, соціальне та морально-психологічне відлуння цієї трагедії відчувається донині. В «ЕІУ» цій проблемі присвячена невелика стаття «Втрати людські України в Другій світовій війні» (О. Лисенко, І. Муковський). У ній наводяться дані, що ілюструють масштаби нацистського терору і геноциду, жертвами яких стало 4 млн цивільних мешканців республіки. Якщо станом на 1 січня 1941 р. у 109 містах республіки проживало 8,5 млн осіб, то після вигнання гітлерівських військ – 3,2 млн. Значно скоротилася і кількість сільського населення. Основними причинами різкого скорочення населення України стали: фізичне знищення, терор голодом,

---

⁵⁹ Наулко В. І., Зіневич Н. О. Цигани в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – С. 479. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Tsyhany> (останній перегляд: 09.05.2018).

⁶⁰ Тяглий М. І. Роми, геноцид ромів на теренах сучасної України під час Другої світової війни [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2013. – С. 288–289. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=romy> (останній перегляд: 09.05.2018).

хвороби, бойові дії на німецько-радянському фронті. 4,1 млн радянських військовослужбовців, мобілізованих з території республіки, було вбито в боях, загинуло в полоні, померло від ран контузій, хвороб під час війни на перші повоєнні роки, таборах ГУЛАГу.

Понад 2,4 млн громадян УРСР були вивезені на роботи до Райху. Значна частина їх не повернулася через смерть та еміграцію.

Загальні людські втрати оцінюються в 9 млн осіб, а демографічні – понад 13,5 млн осіб⁶¹.

Відсутність точних даних (а не оцінок) у доступних джерелах підвищує актуальність досліджень демографів. За їхніми розрахунками, наведені в історичній літературі дані є близькими до вірогідних.

В «УРЕ» про втрати України у Другій світовій війні окремо не йдеться. Лише у статті «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» наводяться офіційні дані, які на той час тиражувалися в радянській літературі.

До речі, у цій статті, що є узагальнюючою з вказаного періоду, практично відсутня інформація про соціальний вимір війни. Її автор, В. Нем'ятий обмежується викладом воєнних дій, наводить сюжет про «червоних» партизанів і в кращих традиціях тодішнього канону подає глорифікований образ війни та її героїв.

Демографічні наслідки Другої світової війни для України проступають, окрім іншого, через дані, вміщені в т. 11 «Енциклопедії українознавства» В. Наулком. Вони виведені з використанням статистичної інформації, вміщеної у таких виданнях, як «Население СССР. 1987. Статистический сборник» (М., 1988) та «Розподіл населення України за статтю та віком на 1.01.1991. Мін-во статистики України» (К., 1991). Динаміка чисельності та складу населення була такою: 1926 р. – 29 млн 515 тис. (5 млн 673 тис. міського й 23 млн 842 тис. сільського); 1939 р. – 20 млн 469 тис. (13 млн 569 і 26 млн 900 тис.); 1940 р. – 41 млн 340 тис. (14 млн 23 тис. і 27 млн 317 тис.); 1950 р. – 36 млн 588 тис. (12 млн 777 тис. і 28 млн 811 тис.); 1959 р. – 41 млн 896 тис. (19 млн 147 тис. і 22 млн 702 тис.). Відсоток сільського населення до загальної його кількості становив: у 1926 р. – 80,7%; 1939 р. – 66,4%; 1940 р. – 66,15; 1950 р. – 65%; 1959 р. – 54,2%⁶².

Як бачимо, людські втрати України у Другій світовій війні вдалося компенсувати тільки наприкінці 50-х років, тобто через 15 років після війни.

⁶¹ Лисенко О., Муковський І. Втрати людські України в Другій світовій війні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 666–667. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi (останній перегляд: 09.05.2018).

⁶² Наулко В. Село // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2003. – Т. 11: Перевидання в Україні. – С. 180.

Інша тенденція – поступове, але неухильне, скорочення сільського населення у співвідношенні з його загальною кількістю – мала світовий характер, тому українські реалії слугують лише підтвердженням глобальних закономірностей.

На жаль, стаття А. Бабійонишева й Ж.-П. Химки «Селянство» у цьому ж виданні, оминає період Другої світової війни, хоча процеси загального порядку, сформульовані й простежені дослідниками, можна екстраполювати і на цей час⁶³.

У 4 і 5 томах «Енциклопедії українознавства» вміщено розлогу статтю «Місто», яку підготували В. Голубичний, В. Кравців, В. Кубійович, О. Оглоблин. У ній розглядаються урбанізаційні процеси на території України з античних часів. Стосовно періоду Другої світової війни зазначається, що у 1941–1945 рр. чимало міст було знищено, а кількість населення в них скоротилася до 60% порівняно з 1940 р. Станом на 1 січня 1940 р. в містах республіки мешкало 13,6 млн осіб (33,6% усього населення), 1945 р. – 8,7 млн (27,7%). Автори наголошують, що «разом з цим цілковитою зміни зазнав національний склад людності міст внаслідок війни» (через винищення євреїв, виїзд поляків, напливу до міст українців з сіл, а особливо росіян під час відбудовних робіт).

З усіх 179 міст УРСР (без селищ) у 1940 р. мали водогін 145, каналізацію – 57, газову мережу – 11, трамвай – 26, тролейбус – 4⁶⁴.

У підготовленій А. Білинським статті «Міське самоврядування» наголошується, що в УРСР міське самоврядування «є адміністративною одиницею, підлеглою державному апаратові». Структуру адміністративних органів міського самоврядування регулювали положення про міські ради, які, згідно з конституціями 1924 і 1936 років, належали до компетенції союзних республік. У 1931 р. в УРСР вийшло нове положення про міські ради депутатів трудящих, що діяло до 1957 року.

Повноцінне функціонування соціуму передбачає наявність засобів захисту його інтересів перед державою. У демократичних суспільствах однією з протестних форм є страйки, спрямовані на обстоювання певних економічних, со-

---

⁶³ *Бабійонишев А., Химка Ж.-П. Селянство // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2003. – Т. 11: Перевидання в Україні. – С. 185–189.*

⁶⁴ *Голубичний В., Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О. Місто // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – Т. 4: Перевидання в Україні. – С. 1585–1596; Голубичний В., Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О. Місто (продовження статті з 4 тому) // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1605–1609.*

ціальних та політичних вимог. У статті Ф. Гаєнка «Страйк»⁶⁵ з цього приводу вказується, що в СРСР страйки як форма розв'язання конфлікту між працюючими не припускалися й кваліфікувалися як «ворожі антирадянські виступи», хоча офіційно в законодавчому порядку заборонені не були.

Комуністична пропаганда декларувала відсутність соціальної бази для антагонізмів, а, отже, і страйків, оскільки, як це було зафіксовано у Статуті профспілок, «сама держава захищає права трудящих».

Однак іноді працівники вдавалися до цієї форми протесту проти надуживань влади, хоча в тоталітарній державі, зокрема, за доби Сталіна це дорівнювало самовбивству. Хвиля страйків прокотилася таборами ГУЛАГу після смерті «вождя всіх народів».

У будь-якій соціальній спільноті виникають конфлікти, для розв'язання яких існують арбітражні органи. У статті «Народний суд», вміщеній у «Енциклопедії українознавства», вказується, що народний суд є судом першої інстанції в радянській судовій системі. Існували районні та міські суди (у великих містах – суди в кожному міському районі), до складу яких входили: голова, народні судді, народні засідателі, виконавці, секретарі. Народні судді обиралися місцевими мешканцями на 5 років, засідателі – на 2 роки. Останні засідали в суді по черзі й не більше двох тижнів на рік, теоретично користуючись у судовому процесі такими ж правами, як і судді. Насправді, народні засідателі, які здебільшого не мали спеціальної освіти, були формальним «атрибутом», що мав свідчити про демократизм радянських судів та їхню «справедливість».

Народні суди розглядали всі цивільні та більшість кримінальних справ. Касаційною інстанцією для них слугував обласний суд⁶⁶.

У статті «Обласний суд» наголошується на тому, що у 1940–1959 рр. «політична юстиція була зосереджена головним чином при військових трибуналах, а опісля перейшла знову до обласних судів»⁶⁷.

Певна частина інформації соціокультурного характеру міститься у матеріалах, присвячених окремим регіонам та містам України. Вона дає уявлення про розмаїття традицій, культурних виявів, форм суспільної самодіяльності, занять і промислів у різних куточках України.

---

⁶⁵ Гаєнка Ф. Страйк // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2000. – Т. 8: Перевидання в Україні. – С. 3067–3069.

⁶⁶ Народний суд // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1699.

⁶⁷ Обласний суд // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 11 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1802.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати кардинальні відмінності в наповненні вказаних енциклопедичних проєктів соціальною проблематикою з періоду Другої світової війни, їх ідеологічному спрямуванні, глибині аналізу явищ і процесів, що віддзеркалювали соціальну сферу воєнної доби.

Найбільшою повнотою відображення тогочасних подій позначена «Енциклопедія українознавства». Це можна пояснити тим, що більшість її виконавців були сучасниками й учасниками подій. Оцінюючи ці тексти, звісно, варто брати до уваги ту обставину, що їх автори не мали доступу до спеціальних джерельних пластів, що зберігалися в архівосховищах СРСР.

«Українська радянська енциклопедія» практично оминула соціальні аспекти війни, а наявні сюжети в ній подані за ідеологізованою схемою.

В «Енциклопедії історії України» відведено небагато місця спеціальним проблемам, хоча деякі аспекти соціального виміру Другої світової війни у ній зафіксовані.

Все це дає підстави вважати соціальну проблематику такою, що потребує комплексного опрацювання в руслі виконання проєкту «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія».

REFERENCES

Babijonyshev, A., & Khymka, Zh.-P. (2003). Selianstvo. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 11: *Perevydannia v Ukraini*, pp. 185–189). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. (2016). In V. A. Smolii (Ed.), *Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsij (1940–2015): zb. dokumentiv i materialiv* (2th ed.). (Seriiia «Studii z re-hional'noi istorii»). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»». [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. (2004). Deportatsii narodiv Krymu v roky Druhoi svitovoi vijny. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, p. 338). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_narodiv_Krymu [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. (2004). Deportatsii v retrospektyvi ukrains'koi istorii. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, p. 336). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_v_retrospektyvi [in Ukrainian].

Bilys'kyj, A. (1996). Mis'ke samovriaduvannia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: *Perevydannia v Ukraini*, pp. 1610–1613). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Bilys'kyj, A. (2000). Sotsiial'ne zabezpechennia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: *Perevydannia v Ukraini*, pp. 2968–2969). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Bilys'kyj, A. (2000). Strakhuvannia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, pp. 3070–3071). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Dobrians'kyj, M. (2000). Ukrains'kyj Krajovyj Komitet. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, pp. 3427–3428). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Dobrogaev, V. (1927). Problema finansovogo balansu Ukrainy. *Hozhajstvo Ukrainy*, 2, 51–73. [in Russian].

Haienka, F. (2000). Strajk. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, pp. 3067–3069). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V. (1996). Pozyky derzhavni. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, p. 2150). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V. (1996). Pratsia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2313–2315). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V. (1996). Promyslovist' Ukrainy (1940–1971). In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2358–2362). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V. (1996). Prysadybne hospodarstvo. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2341–2342). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V. (1996). Pryvatna vlasnist' v USSR. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2324–2325). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V., & M. R. (1996). Prymusova pratsia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2337–2338). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V., Kravtsiv, B., Kubijovych, V., & Ohloblyn, O. (1994). Misto. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 4: Perevydannia v Ukraini, pp. 1585–1596). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Holubnychyj, V., Kravtsiv, B., Kubijovych, V., & Ohloblyn, O. (1996). Misto (prodovzhennia staty z 4 tomu). In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, pp. 1605–1609). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Hrynevych, L. V., & Hrynevych, V. A. (2005). Yevrei v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 3: E–J, p. 85). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini [in Ukrainian].

Koropets'kyj, I. (2000). Torhivlia USSR. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, pp. 3240–3242). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Koval', M. (2003). Babyn Yar. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (Vol. 1: A–V, pp. 157–158). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Babyn_Yar [in Ukrainian].

Koval', M. V. (2004). Deportatsiia naselennia Ukrainy do natsysts'koi Nimechchyny 1943–1944. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (Vol. 2: H–D, pp. 339–340). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_ukrainciv [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (1993). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: reprintsne vidtvo- rennia vydannia 1955–1984 rokiv* (Vol. 1. p. XVI). Kyiv: Hlobus. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (1996). Narodnyj sud. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1699). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (1996). Ob'iednannia Pratsi Ukrains'kykh Studentiv. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1800). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (1996). Oblasnyj sud. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1802). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (1996). Orhanizatsiia Khlivorobiv. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, pp. 1867–1868). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (2000). Ukrains'ka Ustanova Dovir'ia v Nimets'komu Rajkhu. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, p. 3401). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (2000). Ukrains'kyj Chervonyj Khrest. *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, p. 3446). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (Ed.). (2003). *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 11: Perevydannia v Ukraini, pp. 90–93). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (1996). Perepysy naselennia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2012–2013). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (1996). Pryrodnyj rukh naselennia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2340–2342). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kubijovych, V. (2000). Ukrains'kyj Tsentral'nyj Komitet. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, pp. 3443–3445). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyj, S. (2003). Antysemityzm v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, pp. 96–97). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Antysemityzm_Ukraini [in Ukrainian].

Levyts'kyj, B. (1996). Orhanizovanyj nabir robotnykiv v SSSR i USSR. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1868). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Lisevych, I. T. (2004). Deportatsii poliakiv z terytorii Ukrain's'koi RSR. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, p. 338). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportacii_polyakiv [in Ukrainian].

Lysenko, O., & Mukovs'kyj, I. (2003). Vtraty liuds'ki Ukrainy v Druhij svitovij vijni. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, pp. 666–667). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi [in Ukrainian].

Markus', V., & M. R. (2000). Teror. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, pp. 3179–3182). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Markusa, V. (1996). Peremischeni osoby. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2010–2011). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Maruniak, V., & M. R. (2000). Tabori D. P. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, p. 3120). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Naul'ko, V. (2003). Selo. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 11: Perevydannia v Ukraini, p. 180). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Naul'ko, V. I., & Zinevych, N. O. (2013). Tsyhany v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 10: T–Ya, p. 479). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Tsyhany> [in Ukrainian].

Ovcharenko, P. D. (2004). Deportatsiia kryms'kotatars'koho narodu 1944. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, pp. 337–338). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_krymskykh_tatar [in Ukrainian].

Pan'kivs'kyj, K. (1996). Ob'iednannia Pratsi pry Ukrain's'komu Tsentral'nomu Komiteti. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1799). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Pastushenko, T. V., & Pershyna, S. T. (2010). Ostarbajtery. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 7: Ml–O, pp. 673–674). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V [in Ukrainian].

Pavlenko, M. I. (2003). Bizhentsi ta peremischeni osoby. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, p. 271). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni [in Ukrainian].

Pershyna, T. S. (2004). Deportatsiia hromadian nimets'koi natsional'nosti z terytorii Ukrain's'koi RSR 1941–1942. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, pp. 338–339). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Deportaciya_nimciv [in Ukrainian].

Podol'skyj, A. Yu. (2004). Holokost. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2: H–D, p. 146). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Golokost> [in Ukrainian].

Prymachenko, Ya. L. (2011). Peremischeni osoby. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 8: Pa–Pryk, pp. 128–130). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby [in Ukrainian].

Romantsov, V. O. (1971). Pro zminy struktury robitnychoho klasu URSR za stattiu ta vikom u pislivoiennyj period. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 27–34. [in Ukrainian].

Semenenko, O. (1996). Ostarbajter. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1897). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Smolij, V., Kul'chyts'kyj, S. & Yakubova, L. (2016). In H. Boriak. (Ed.), Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspil'no-politychnomu ta etnokul'turnomu prostori Ukrainy: istorychnyj dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainin NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Steshenko, V. S. (2011). Perepysy naselennia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 8: Pa–Pryk, p. 132). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Perepysy_naselennia [in Ukrainian].

Tiahlyj, M. I. (2012). Romy, henotsyd romiv na terenakh suchasnoi Ukrainy pid chas Druhoi svitovoi vijny. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9: Pryl–S, pp. 288–289). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=romy> [in Ukrainian].

Vrons'ka, T., & Lysenko, O. (2002). Teror i teroryzm u svitli mizhnarodnoho zbrojnoho konfliktu: istorychnyj ta pravovyj aspekty. *U kn.: Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini*. (pp. 596–600). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Vynar, B. (2000). Trudovi resursy. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 9: Perevydannia v Ukraini, pp. 3271–3272). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Vytanovych, I. (1996). Narodna Torhivlia. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 5: Perevydannia v Ukraini, p. 1688). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Vytanovych, I., & Holubnychyj, V. (1996). Podatky. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 6: Perevydannia v Ukraini, pp. 2127–2129). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Yas', O. (2003). Anomiia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, p. 92). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Anomiia> [in Ukrainian].

Zelenyj, P., & M. R. (2000). Sil's'kyj Hospodar. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, pp. 2830–2832). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Zhukovs'kyj, A. (2000). Studentstvo. In V. Kubijovych (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 11 t.* (Vol. 8: Perevydannia v Ukraini, pp. 2830–2832). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Oleksandr Lysenko,

Doctor of History, Professor,

Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine

(Kyiv) Ukraine, ukr2ww@ukr.net

SOCIAL DIMENSION OF WAR IN DOMESTIC AND FOREIGN ENCYCLOPAEDIA

The article attempts a comparative analysis of three encyclopedic editions – the Ukrainian Soviet Encyclopedia, the Encyclopedia of Ukrainian Studies and the Encyclopedia of History of Ukraine – for the content of the social component in materials devoted to the Second World War. The total number of slogans for this problem in each project is calculated, their correlation with other thematic blocks is established. On the basis of comparative techniques, differences are found in the conceptual approaches to the realization of creative ideas, the level of influence of ideological factors, the nature of the sources involved and literature, the scope of coverage of various aspects related to the socio-humanitarian manifestations of the war age. The features of the representation of such phenomena as mobilization means of the warring parties, focused on the citizens of Ukraine, the specifics of the occupation regimes, terror, genocide, forced and compulsory migration, human and material losses, are traced. The descriptive characteristics bring to the understanding of which personalities in each project were positioned as the most influential in public life.

Keywords: "Encyclopedia of Ukrainian Studies", "Ukrainian Soviet Encyclopedia", "Encyclopedia of History of Ukraine", Second World War, social, social relations, terror, genocide, human and material losses of Ukraine.